

СПОГАДИ

ЖИТТЯ ЯК ВОНО Є

альманах

ВИДАВНИЦТВО
курсор
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРА ОСВІТА
Харків - 2006

число 2

УДК [001 + 2 +008] : 001.12(477.54/.62)
ББК 63.3 (4) Укр
С73

Упорядник Шевченко Ю. О.

С73 **Спогади. Життя як воно є.** Альманах. Число 2. – Харків: Курсор, 2006. – 210 с., 39 іл.
ISBN 966-8944-21-6
ISBN 966-8944-23-2 (число 2)

До видання ввійшли спогади трьох авторів:

- Мазниченко Г. Г. *«Повість про юність. Пастушок, студентка, медсестра. 1920 – 1943»* – розповідь про сільське та міське дитинство, студентське життя перед війною в Харкові та в евакуації в Середній Азії, а також про роботу у військовому шпиталі;
- Гавриленка А. Д. *«Не час минає, а минаєм ми... 1929 – 2006»* – мемуари інженера-шляховика, якого в дитинстві спіткала доля остарбайтера;
- Качеровської М. В. *«Спогади мого батька. 1941 – 1945»* – історія, записана зі слів фронтовика – учасника Перекопських боїв та визволення Севастополя.

На обкладинці використано фото Мазниченко Г. Г.

ISBN 966-8944-21-6
ISBN 966-8944-23-2 (число 2)

УДК [001 + 2 +008] : 001.12(477.54/.62)
ББК 63.3 (4) Укр
С73

© Курсор, 2006

1920 – 1943

Ганна Георгіївна Мазниченко

ПОВІСТЬ ПРО ЮНІСТЬ.

ПАСТУШОК, СТУДЕНТКА, МЕДСЕСТРА СТОР. 7

Чим ближче до хати, тим сильніше б'ється серце. Ось вулиця Павлівська, залишилось зовсім трохи... Далі у свідомості все змішалось, і я не пам'ятаю точно, чи встигла я зрозуміти, що півхати розбито, чи влетіла до кімнати, нічого не помітивши на тлі загальної розрухи. Вони були вдома – мама, батько й сестричка Таня. А далі ми тільки обіймалися й плакали... Я була першою з трьох дорослих дітей, про кого з самого початку війни батьки нічого не знали, і хто повернувся живий.

1929 – 2006

Анатоль Дмитрович Гавриленко

НЕ ЧАС МИНАЄ, А МИНАЄМ МИ СТОР. 93

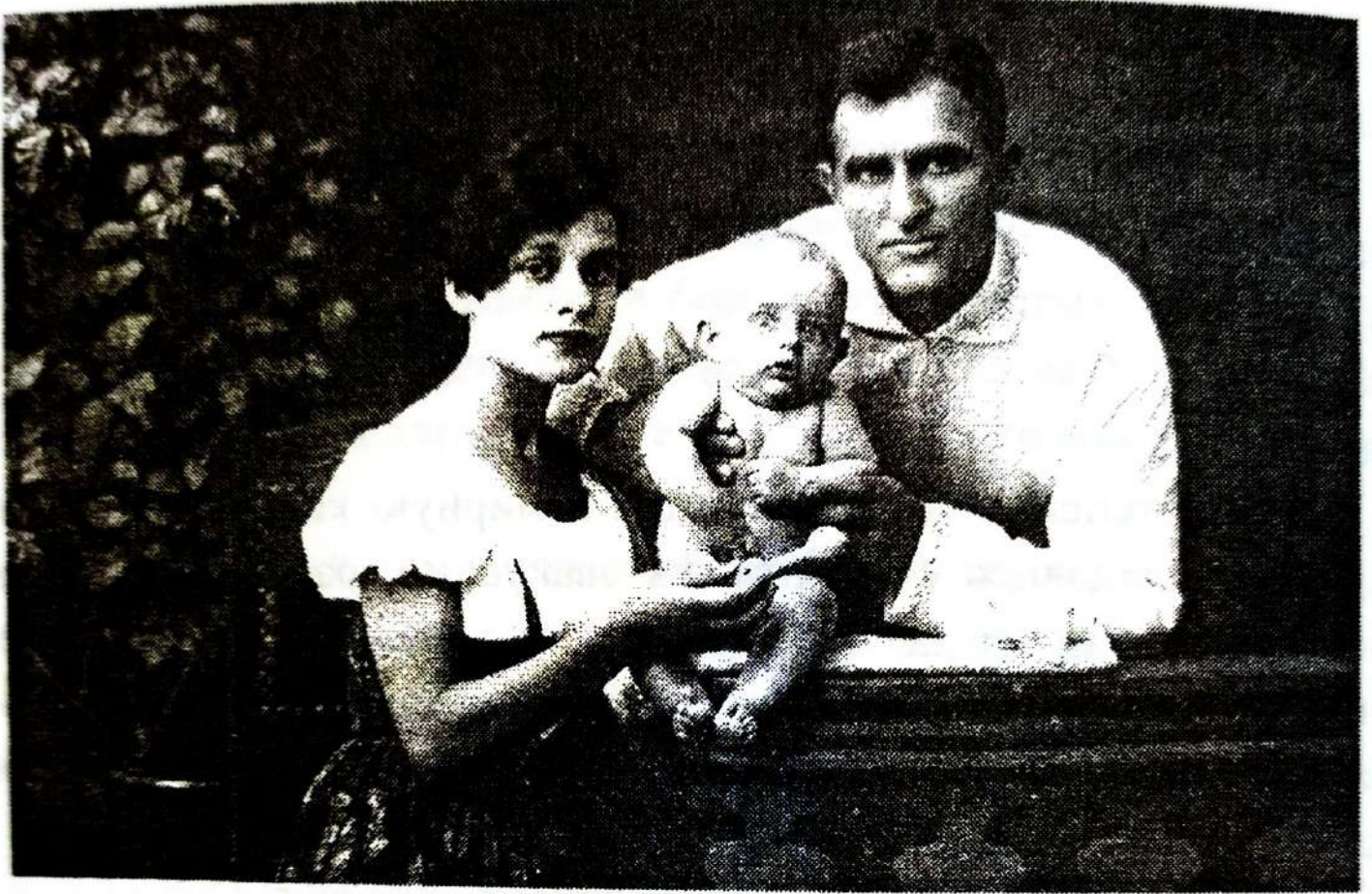
«Почему у тебя немецкий акцент? Членом какой украинской партии являешься?», – запитував слідчий. Після заперечливої відповіді він поволі підходив до мене і ударом кулака в щелепу збивав з табуретки на підлогу. Гітлерівський поліцай Бергер, який бив мене за читання газети «Український Вісник» на рік раніше, виявляв при катуванні значно більше емоцій. Але спільною рисою у цих двох недолюдків була ненависть до українства.

1941 – 1945

Марина Володимирівна Качеровська

СЛОГАДИ МОГО БАТЬКА СТОР. 179

Був наказ Сталіна взяти Севастополь 1-го травня. Командування не замислювалось над деталями. Треба виконувати, і крапка! Скільки людських життів це буде коштувати – нікого не турбувало. Скоріше! Скоріше! Встигнути до призначеної дати! Більше людей! В атаку! Полягла рота. В атаку! Пішла в наступ ще одна. Полягла. Піхота йшла по трупах своїх солдат, поранених не встигали виносити з поля бою.

Анатоль Гаєриленко з мамою й татом.
Харків, 1929 рік.

АНАТОЛЬ ДМИТРОВИЧ ГАВРИЛЕНКО

НЕ ЧАС МИНАЄ, А МИНАЄМ МИ...

1929 – 2006

«Почему у тебя немецкий акцент? Членом какой украинской партии являешься?», – запитував слідчий. Після заперечливої відповіді він поволі підходив до мене і ударом кулака в щелепу збивав з табуретки на підлогу. Гітлерівський поліцай Бергер, який бив мене за читання газети «Український Вісник» на рік раніше, виявляв при катуванні значно більше емоцій. Але спільною рисою у цих двох недолюдків була ненависть до українства.

**АНАТОЛЬ
ДМИТРОВИЧ
ГАВРИЛЕНКО**

Народився 1929 року в Харкові в сім'ї технічної інтелігенції.

З тринадцятирічного віку був змушений протягом трьох років працювати в Німеччині. Навесні 1945 року звільнений американцями.

1953 року закінчив Харківський автошляховий інститут (ХАДІ), за фахом – інженер-будівельник шляхів та мостів.

Працював виконробом серед в'язнів Гулагу на будівництві шляхів Ростов – Орджонікідзе та Київ – Одеса, потім у харківському відділенні «Промтранспроекту» на проектно-вишукувальній роботі.

1964 року став аспірантом ХАДІ.

Захистив дисертацію на тему «Підвищення стійкості асфальтобетонів в агресивних середовищах». Потім – старший науковий співробітник науково-дослідного сектору ХАДІ.

В 1988 році став до лав культурологічного товариства «Спадщина».

В 1989 році обраний головою осередку товариства «Просвіта» при ХАДІ.

Розмовляє чотирма іноземними й читає на 13 мовах.

*І якщо ти в світ прийшов не жерти –
все одно – чи бийся, чи молись,
– все твоє життя – то тільки жертва
задля тих, що пройдуть тут колись...*

*Борис Мозолевський,
авіатор, кочегар, поет, археолог*

Років за дванадцять до того, як перебуваючий під пильним наглядом «недремного ока» за український націоналізм Мозолевський знайшов в Товстій Могилі вікопомну скіфську золоту пектораль, судилося й мені – скромному вишукувачу-шляховикові – протягом трьох місяців працювати серед овіяних загадковою славою степових курганів неподалік тоді ще не передислокованої могили полковника харківського та зміївського Івана Сірка...

«Прив'язував» я тоді свої «теодолітні ходи» й до триангуляційної вежі на Товстій Могилі й до репера на кургані Чортонлик, який потім розкопували й Б. Мозолевський, В. Мурзін та німецька дослідниця Рената Ролле. Мав рацію Мозолевський, кажучи: «У кожного є своя пектораль». Хоч золотої, матеріальної пекторалі я в тій маланюковій «степовій Елладі» і не знайшов, але елітна спадщина українського народу, мабуть, випромінювала ауру, яка була прийнятна і для мене.

Я не тільки знайшов у степу старовинну і одночасно ще дівочо-незайману могилу Сірка, але й шукав колишню Чортонлицьку Січ, ще не знаючи, що той острів, на якому вона

була розташована, затоплений Каховським «морем»; але добре пам'ятаючи, що вона була потоплена в крові військами того, «хто розпинав нашу Україну», як сказав Шевченко, і про якого наш геніальний харків'янин Б. Чичибабін сказав: «Будь проклят імператор Петр... за то, что кровию упиться ни разу до сыта не смог».

* * *

І згадалося тоді мені шевченкове болючо-саркастичне: «А на Січі мудрий німець картопельку садить...», а також розповідь мого майбутнього родича Миколи про те, що перед війною його сім'я, одна з нечисленних українських родин, мешкала в цих краях в селі німецьких колоністів. Згадався й один український німець-колоніст, з яким я побіжно познайомився в 1945 році в фільтраційному таборі Смершу. Ця наївна людина мріяла повернутися зі своєю численною сім'єю додому, в придніпровські краї.

І згадав я також не лише про готський Данапарштадт на Дніпрі ще за антських часів, а також й цілком реальну бувальщину про моє перебування в країні готських нащадків. Принаймні, там навчився я зокрема читати готським шрифтом і саме завдяки цьому, йдучи в 1945 році 500 км пішки з центральної Німеччини до табору Смершу в Шльонську, я мав змогу читати книжки з бібліотек покинутих німецьких домівок. Ці залишені німцями помешкання виглядали так, ніби ними пройшов тайфун чи смерч – все було там шкереберть. Однак, про неприродність катаклізму свідчили три незмінні закономірності: кожна така бібліотека залишалася цнотливо-недоторканою; в кожній покинутій німецькій шляпі красувався залишений східним наступаючим тайфуном екскремент; кожне дзеркало було розтрощене (як сказано у Булгакова, пролетаріат «лика свого не переносит»).

Нерозбиті дзеркала побачив я тільки під час допитів в кабінеті слідчого. Там, крім спрямованого в обличчя колишнього оstarбайтера прожектора, використовувалися ще й трюмо з дзеркалами, які посилювали дію електричних та сонячних променів. «Почему у тебя немецкий акцент? Членом какой украинской партии являешься?», – запитував слідчий. Після моєї заперечливої відповіді він поволі підходив до мене і – з нудьгуючим поглядом, без ентузіазму – ударом кулака в щелепу збивав мене з табуретки на підлогу. І так – на кожному з трьох допитів. Мушу відзначити, що двохметровий гітлерівський поліцай Бергер, який бив мене за читання газети Українського Національного Об'єднання «Український Вісник» на рік раніше радянського слідчого, виявляв при катуванні значно більше емоцій, ніж сталінський опричник. Але спільною рисою у цих двох недолюдків була ненависть до українства.

Як би то не було, а моє асоціативне мислення ще тоді навело мене на думку написати спогади про часи війни. Однак, навіть під час хрущовської відлиги писати про це правду було небезпечно. Тому й вирішив тоді я «поки що» скромно промовчати. «Есть хорошее русское слово «пока» – это «пока» может длиться сто лет», – сказав Мамін-Сибіряк в кінцівці до роману «Горное гнездо». Моє ж, українське, «поки що» тривало сорок п'ять років. Беручи до уваги, що правду мовила Ліна Костенко: «Не час минає, а минаєм ми...», беруся таки за перо, бо має рацію ще й німецький вислів: «Вже пізніше, ніж ти вважаєш».

* * *

Все моє життя пов'язане з великим українським містом Харковом (читай: Д. І. Багалій «Харків як українське місто»). Тут я народився 1929 року в україномовній сім'ї технічної інтелігенції.

Я з татом і мамою. Фото 1932 року.

Другом мого дитинства був Артур Ярещенко, племінник Харківського архієпископа української автокефальної православної церкви Олександра Ярещенка, який до революції 1917 року був директором Полтавської залізниці, а в 1926 році був репресований. Тепер Артур є професором, академіком і генерал-осавулом Харківського полку Українського козацтва, а з березня 2006 року удостоєний звання лауреата літературної премії імені гетьмана Мазепи в номінації публіцистики.

Артур мав неабиякий артистичний хист, його режисурі важко було не вірити чи не сприймати її всерйоз, з ним було дуже цікаво грати «у війну», козаків-розбійників та уявляти себе в грі героями численних пригодницьких романів, які я в нього ж і брав читати. Якщо після Другої світової війни наші хлопці гралися в «наші – німці», то ми, довоєнні діти, грали в «червоних» та «білих». На фотографії праворуч я зображений поруч з Артуром (він у брюках-гольф) у нашому дворі на тлі паркану вулиці Дворянської (по-старому), або Декабристів (по-новому). На світлині ми з Артуром тримаємо в руках палички, якими щойно імітували двобій на шпагах, не здогадуючись, що невдовзі справжні бої не оминуть і наше рідне місто...

Кажуть, якщо людині нічим хизуватися, то вона вихваляє своїх друзів. Однак, не кривлячи душею, скажу, що з великою цікавістю прочитав я книгу про професора А. Ярещенка «Український Фенікс» (1999 рік) та «Харків'яни – хто вони»

(2005 рік). Даруючи мені першу книжку, Артур зробив такий дарчий напис: «Дорогому другові мого незабутнього дитинства, одностудцеві Толіку Гавриленкові на згадку про "Артурчика-фантазера" з найщирішими побажаннями...

Як давно це було:
Сивина все сховала.
Як давно це було...
Ми ж дитинства не знали...
В буревіях війни
Спопелілая юність,
Що ми вижить змогли —
В цьому наша підсудність?!

Ми з Артуром. Фото 1940 року.

Лише на перший погляд може здатися, що в цьому написі міститься протиріччя, оскільки його автор згадує і незабутнє дитинство, і констатує одночасно, що ми дитинства не знали. Адже, в дійсності, наше дитинство було ущербним, неповноцінним.

Тоді, в 1930-х роках, українське культурне Відродження 1920-х років було вже розстріляне. Згадаймо, наприклад, що з 294 зареєстрованих українських письменників самого початку 1930-х років напередодні війни залишилося лише 194, тобто рівно половина з них були знищені московсько-комуністичними окупантами. З числа тих, хто залишилися, у 1938 році друкувалися лише 36. Як свідчить сучасний московський архівіст Белтов, з числа репресованих радянською владою письменників Радянського Союзу половина були саме українськими письменниками. Беручи до уваги, що населення Радянської України становило тоді 16 % від загальної чисель-

ності населення СРСР, маю всі підстави твердити, що перед початком війни інтенсивність та жорстокість червоного терору в Україні по відношенню до української культури та української мови втричі перевершувала показники звірств по Союзу.

Отже ні я, ні Артур у віці від семи років (друга половина 1930-х років) не мали можливості повноцінно користуватися навіть рідною мовою – не просто солов'їною, а найкращою для кодування знань, для передачі сенсу та розкриття в людині її боголюдського потенціалу. В той час в очах можновладців та обивателів вживання в Харкові літературної української мови межувало з поняттям політичного злочину. Так, мого батька в 1938 році викликали до спецвідділу ХАДІ й «дружньо» попередили, що коли він не бажає потрапити на 10 років за колючий дріт, то нехай проводить лекції з хімії не українською мовою, а на «великом, правдивом, могучем, свободном», а головне, «общепонятном русском языке». В нашій сім'ї українська мова так і залишилася панівною, але двічі на тиждень всі члени родини розмовляли російською, щоб я опанував справжню російську мову, а не жаргон «настоящих харьковчан».

В сім'ї ж Артура ситуація була тяжчою, бо його батько, як брат вже репресованого Харківського архієпископа УАПЦ, кожної ночі очікував на свій арешт. В їхній сім'ї склався своєрідний ритуал щовечірнього «прощання с папой» перед відходом Артура до сну. «Артурчик, иди попрощайся с папой», – казала семирічному хлопчику мама. Щоб зменшити вірогідність батькового арешту, сім'я Ярещенко була змушена відмовитись від вживання рідної мови навіть в межах родини.

Показовим для тих часів є такий епізод. Зустрічає в Харкові брат моєї бабусі, Василь Цареградський, свого колишнього співробітника. Розмовляють, як і належить за харківським «бонтоном», на «общепонятном». Співробітник повідомляє про арешт одного з їхніх співробітників. «Как

Зінаїда, Дмитро і Анатоль Гавриленки. Фото 1938 року.

это? – жахнувся мій родич, – да он же был тише воды, ниже травы». «Так то оно так, но даже и теперь члены его семьи говорят по-украински». Не відав цей «настоящий харьковчанин», що і в нашій сім'ї здійснюється точнісінько такий же державний злочин – Цареградські також спілкуються між собою рідною мовою. Оце така атмосфера панувала в Харкові напередодні війни.

Заарештованими були, зокрема, й батьки інших двох наших приятелів – Юрка Косенка і Юрка Крищука. «У шестидесяти процентів підлітків з нашої компанії було репресовано батьків» – свідчить про 1937 рік харків'янин Володимир Юхимович Устьянов (Спогади. Число 1. – Х.: Курсор, 2006).

А загальний настрій дотепно резюмувала мама учня з паралельного з моїм класу. Її засудили за невеличке запізнення на роботу – присудили три місяця тюрми і запропонували використати своє право підсудного на заключне слово. Засуджена підвелася з лави і з пафосом прочитала слова, написані на стіні судового залу під портретом вождя всіх часів і наро-

дів: «Спасибі великому Сталіну за щасливе і радісне життя!» І негайно відбувся тут же повторний судовий процес. І цього разу вирок був таким: «десять років концтаборів».

Ось такими були наші з Артуром часи дитинства; часи, про які «батько всіх народів» сказав: «Жизнь стала лучше, жить стало веселей».

А резюмував 1937 року всенародну любов до Сталіна юний п'ятирічний терорист (тепер він канд. тех. наук, працює в одному з технічних вузів Харкова). Граючись зі своїми однолітками, він заявив: «А я все одно вб'ю Сталіна». На щастя, ці слова почула одна порядна доросла Людина, яка не побігла з доносом в НКВД, а пішла до батьків терориста, розповіла їм про наміри сина і порадила не базікати зайвого при дитині.

А Друга Світова війна назрівала... І розпочалася вона не з нападу Гітлера на СРСР, і не зі спроби советів поневолити Фінляндію, і не з нападу гітлерівців на Польщу та удару в її спину радянських військ, а з героїчно-трагічної боротьби держави Закарпатська Україна восени 1938 та навесні 1939 року.

Ну, а ми з Артуром, як переважна більшість харківських дітей, спілкувалися на російській мові, грали у війну «красных и белых», у боротьбу роялістів-мушкетерів з гвардійцями підступного кардинала Ришельє, «літали» на жюль-верновій повітряній кулі, шукали скарби разом з персонажами Стівенсона, перевтілювалися в героїв Майн Ріда та Фенімора Купера, блукали разом з дітьми капітана Гранта та нашими однолітками в степах і преріях Патагонії й робили ще безліч неймовірно цікавих дитячих справ.

До речі, той епітет «Артурчик-фантазер», який він вжив у своєму дарчому написі, належить його мамі, і вперше вжила вона його 68 років тому за таких обставин. Кілька разів, з неперевершеним артистизмом, образно, художньо, розповідав мені Артур, що є в нього аркебуза зі слонової кості. Але ніколи він мені її не показував — всі мої прохання показати ту

антикварну річ дипломатично відхилялися. Врешті, за відсутності Артура, я звернувся до артурової мами з проханням вдовольнити мою цікавість. Уважно вислухавши мене, ця воістину благородна, гуманна, розумна Людина вибачливо мовила, посміхнувшись: «Артурчик-фантазер».

Що стосується здібності друга мого дитинства до фантазування, то в цьому він нагадує мені нашого земляка-харків'янина (мешкав на Товкачівці над Журавлівською кручею) українського германця Майка Йогансена, закатованого за тих же «благословенних» довоєнних часів. Цей поет яскраво виявляв схильність до фантазування як в повсякденному житті, так і в своїх творах.

Але бароном Мюнхгаузенем Артур, як і Йогансен, не був, а якщо й був, то хіба що в тій його героїчно-романтичній, позитивній іпостасі, яку створив геніальний артист Олег Янковський. Він був втіленням мужності й сили духу, притаманної барону Мюнхгаузену, який сам себе витягає до висот. І ця риса стала також у великій пригоді в його майбутньому багатогранному житті. Як казав Ігор Муратов про Майка Йогансена, «ледве чи мали рацію люди, які не сприймали Майка всерйоз», бо від першої його з письменником зустрічі Муратову схотілося бути схожим на нього. Так і тим, хто дружив з Артуром, дуже кортіло бути подібним до нього – товариша, котрий, перевтілюючись, вмів силою своєї аури вести за собою у чарівний пригодницький світ – наш капітан Немо, наш Квентін Дорвард і Тарас Бульба, наша дитяча романтика, втілена в живій реальній людині.

* * *

Згадалися мені перші дві години мого перебування під німецькою окупацією. Був я за свої 77 років життя під владою московсько-комуністичною, німецько-націонал-соціалістичною, під американською, польською та іншими... Але саме в

ці перші дві години гітлерівської окупації я був свідком того, як в одній могилі ховають, здавалося б, непримиренних ворогів – одного німецького солдата і двох радянських воїнів. «Там вони вже не будуть більше сваритися», – сказала сумно одна з присутніх на тих похоронах жінка, вкриваючи обличчя мерців своєю великою чорною хусткою, витираючи сльози й кидаючи жменю землі в могилу. А справа була такою, як вона мені, дванадцятирічному хлопцю, тоді бачилася.

Вже 23 жовтня 1941 року у нас, у Великій Основі (так зветься один з районів Харкова), що біля заводу імені Т. Г. Шевченка, поруч з колишньою садибою класика української літератури Г. Квітки-Основ'яненка, чулися з-за залізниці рідкі кулеметні чи автоматні черги. Німці були вже на Холодній Горі.

Наступний день був теплим, вологим, похмурим. Годині об 11-й я вийшов з двору, завернув за ріг, вийшов на вулицю Балашовську (тепер вул. Академіка Богомольця), підійшов до спорожнілого будинку райвійськкомату, а потім до нашої 54-ї середньої школи.

Проїжджою частиною вулиці йшли окремими групками німецькі солдати. Притискаючись до парканів та будиночків, досить густо стояли харків'яни. Вони з цікавістю й насторожено спостерігали за німцями, перемовляючись між собою.

На ганочку будинку, що був майже насупроти школи, сиділо двоє радянських військовополонених та вартовий – німецький солдат. Люди оточили їх півколом, розглядаючи усіх трьох та перемовляючись з полоненими. Крізь цей натовп протиснулася жінка з чорною хлібиною, добрячою четвертиною сала та ножем у руках. Вона розрізала усе це на три рівні частини і дала їжу полоненим і німцеві. Ті взяли, подякували і зі смаком з'їли. Хвилини через 15 підійшла ще одна жінка, запнута чорною хустиною. Не знаючи, що полонені й вартовий уже підкріпилися, звернулася до усіх трьох: «Ходімте, поїсте

та чаю вип'єте». А потім теж саме з зусиллям сказала конвоїру по-німецькому: «Kommt alle drei – essen und Tee trinken». Той посміхнувся досить сумно і відповів: «Verbotten», – тобто «заборонено».

Раптом, чи то від залізниці, чи то з двору військкомату, по Балашовській вулиці галопом промчали на конях двоє вершників у радянській уніформі. Лівими руками вони тримали повіді, а правими – пістолети чи револьвери. Мабуть, вони мали намір прорватися вздовж річки Лопань на схід. На розі вулиць Балашовської та Шевченка (нині Жотневої Революції) стояла група німців з автоматами. Вершники в чвалі почали стріляти в німців. Гітлерівці випустили кілька автоматних черг, і кіннотники попадали мертвими. Один з них виявився лейтенантом, другий – рядовим бійцем. Один німецький солдат теж залишився лежати мертвим. А група його товаришів кудись швиденько зникла.

Харків'яни ще не звикли до жахів війни і не були байдужими до забитих. Вони швиденько викопали тут таки, на розі двох згаданих вулиць, там, де в давнину була церква Івана Предтечі, широку могилу, і опустили туди усіх трьох мерців. Кілька жінок зняли з себе хустки і-закрили всім трьом обличчя. Якийсь чоловік сильним чистим голосом заспівав:

Дай же, дівчино, хустину,
Може, я в бою загину,
Темної ночі
Закриють очі –
Легше в могилі спочину.

Люди підхопили, і пісня лунала далі аж до кінця.

...Там, серед поля,
Гнеться тополя –
Та й на стрілецьку могилу.

Багато хто з присутніх відверто плакав. Це було потрясіння від перших побачених смертей. Потім, у довгі роки війни, їх ще стільки буде, що люди звикнуть... А зараз усі були приголомшені, просто розчавлені.

Тут-таки кілька чоловіків швиденько спорудили скромний дерев'яний хрест і на його кінцівки повісили каску німця і кашкет червоноармійців. І це було як символ трагедії, яку однаковою мірою переживали й український, і німецький народи.

Звичайно, не кожному загиблому німецькому солдатові випадала доля бути похованим у спільній могилі з радянськими бійцями, але подекуди такі випадки траплялися.

Нещодавно я побував на місці колишнього німецького військового цвинтаря в місті Люботин. Ще років 30 тому там були могилки і стояли кілки (дощечки з написами прізвищ були вже зірвані), – та всі знали, що це за кладовище. Зараз на тому місці (це біля ткацької фабрики, на території міської лікарні) споруджено обеліск і вибито прізвища близько двох дюжин радянських воїнів і викладено бордюрчиками приблизно стільки ж могилок. Старенька бабуся, що мешкає метрів за 100 від цього колишнього німецького, а потім радянського кладовища, пояснила це такими словами: «Там ховали і наших, і німецьких солдатів, і тепер їхні кістки мирно лежать поруч».

* * *

В Харкові здавна жило багато німців. У харківському університеті в XIX – XX столітті працювало чимало німецьких професорів. Одна з центральних вулиць до початку XX століття так і називалась – Німецька. Нині це Пушкінська вулиця. Поруч з нею до кінця 1950-х років височіла велична споруда лютеранської кірхи. Потім її висадили в повітря, аби розпочати житлову забудову для начальства.

Було в Харкові й старовинне німецьке кладовище. Від середини 1930-х років його також почали руйнувати й заселяти радянськими покійниками. Як і у випадку з кірхою, це був типовий вияв тогочасного вандалізму, від якого однаковою мірою страждали й українські історичні та культурні пам'ятки.

Те ж саме стосується і військових поховань німецьких солдатів і офіцерів Другої Світової війни.

Що стосується тих етнічних німців, що постійно віддавна мешкали в Харкові, то від одного з них я маю тепер дорогоцінний для мене сувенір – «Русско-немецкий словарь И. Я. Павловского. Рига, 1900». Колишнього власника цього скарбу професора О. Гельмера я і в очі не бачив. Цього словника подарував мені наш завідуючий кафедрою дорожньо-будівельних матеріалів – мій шеф, світлої пам'яті професор ХАДІ – Михайло Іванович Волков, який був зятем професора Гельмера. Цей вщерть наповнений архаїчними словами словник дуже знадобився мені, коли я на зламі 1970 – 1980-х років перекладав твори Григорія Сковороди на німецьку мову.

Другого етнічного німця, харків'янина, я знав в дитинстві – звали його Борисом. Мешкав він по-сусідству, на Боровій вулиці, в багатоквартирному одноповерховому будинку. Батько його ще в 1937 році був репресований. Одного разу, вже під час гітлерівської окупації, Артур, досить таки ризиковано, назвав його (зневажливо дивлячись на Бориса) «типичным немчиком». Борис промовчав, але, як засвідчили подальші події, ні Борис, ні його німкеня мама аж ніяк не були «типичними немчиками». В тому ж будинку мешкала і єврейська родина, до якої належав і наш одноліток Сьома. Саме Сьомі Борисова мама та Борис дали в себе притулок таємно від гітлерівців, коли решта родини була змушена йти на загибель – спершу до бараків, а потім до Дробицького Яру...

Отже, сімейство Бориса – не зважаючи на кривду, яку вчинили їм червоні фашисти – зберегло в душах той моральний закон, який був притаманний їхньому співвітчизнику Еммануїлу Канту, і мужньо протидіяли звірствам фашистів брунатних.

До речі, про цей різновид окупантів України. Зовсім невдовзі після вступу їх до Харкова до помешкання Ярещенко раптом зайшов німецький офіцер. Чемно привітався. Підійшов до роялю, сів, бренькнув на ньому кілька акордів, взяв і поклав собі до кишені золотого годинника Артурового батька, що лежав на роялі; чемно розпрощався і пішов геть. Чи був це «типи́чний немчик»?

* * *

Дещо доповнюючи розповідь Володимира Устьянова про спалення червоними при відступі будинків у Харкові, додам, що спалювали не лише будинки, а й живих людей. Так було спалено разом з в'язнями будинок, на стіні якого й зараз красується профіль «железного Феликса». А частину в'язнів чекісти погнали етапом в напрямі Куп'янська, загнали кілька сот людей до якоїсь клуні й підпалили будівлю з чотирьох кутів. Всі в'язні згоріли живцем. Серед них був і харківський поет Володимир Свідзинський, поетична, витончена душа якого, очевидно, передчуваючи трагічний кінець, заздалегідь продиктувала поетовій руці написання віршу з такими рядками:

В полум'ї був з первовіку
І в полум'я знову вернуся.

* * *

Через півроку після того, як ввічливий німець вкрав годинника Артурового батька, у 1942 році, 13-річним хлопчиськом був я змушений стати остарбайтером на Фільмфабрик у місті Вольфен округу Біттерфельд біля Лейпцига та Галле.

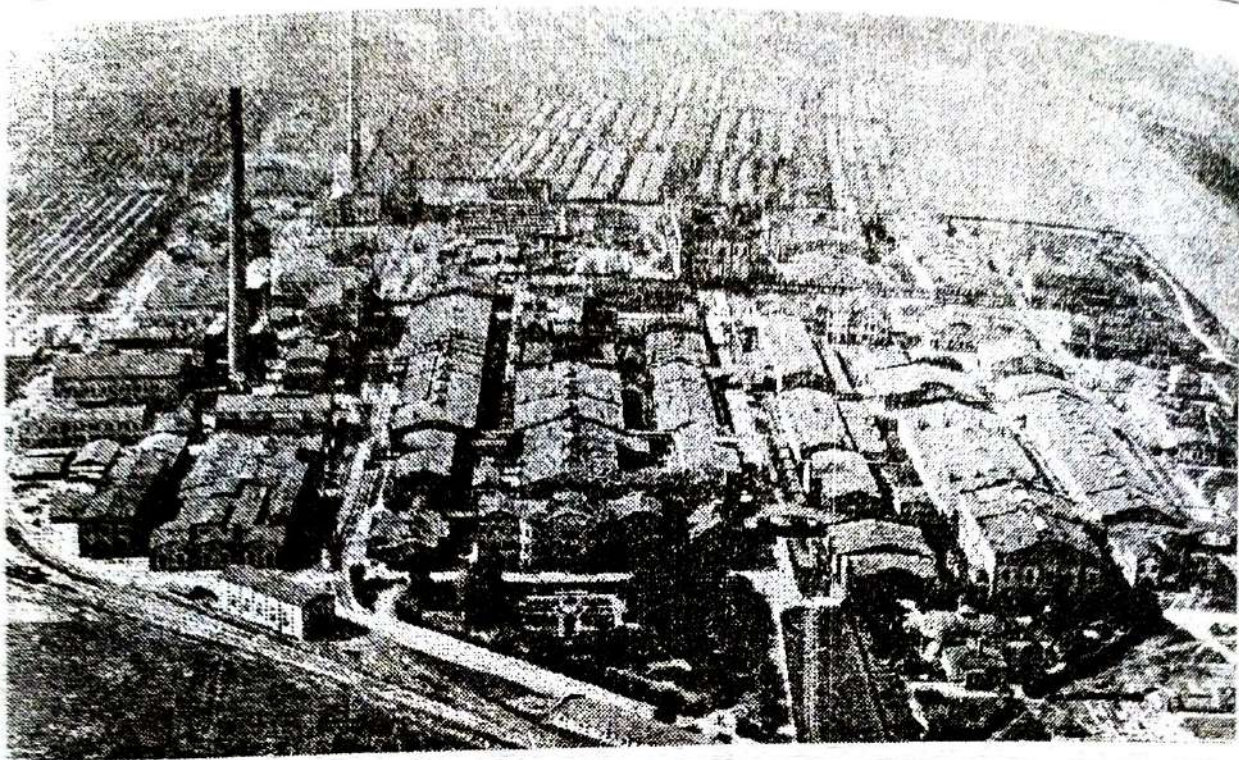
Кажуть, що в давнину римські матрони настільки не вважали рабів-мужчин за людей, що не соромилися ходити перед ними голими. Не церемонилися з остарбайтерами й вірнопіддані «Тисячолітнього Рейху» і не приховували своєї сутності. І таких було чимало.

Невдовзі після того, як ми прибули, поліція влаштувала обшук особистих речей. Звертаючи особливу увагу на фотографії, поліцай Бергер знайшов мою фотокартку 1936 року й вимагав, щоб я замазав або здряпав зі світлини зірочку на кашкеті. Я огинався, як міг, тоді він розсердився, схопив фотографію і власноруч замазав мою зірочку. Так в мене залишився автограф поліцай Бергера.

Але на тлі німецького задурманеного імперською пропагандою обивателя особливо яскравими були порядні представники німецького народу, серед яких траплялися й справжні лицарі-герої. На підставі власного досвіду назву принаймні

Анатоль в 1936 році. На кашкеті була зірочка, що розлютила поліцай Бергера.

Вольфен. Фільмфабрик. Фото 1930-х років.

двох таких німців. Це Карл Шрьодер та Карл Мейснер. А події розгорталися таким чином.

Мабуть, не відав того ранку Карл Шрьодер, що за кілька годин життя його обірветься в смертельному двобої з його безпосереднім начальником, доктором Губером, керівником велетенського підрозділу «Кунстзайде» («штучний шовк») на Фільмовій фабриці в місті Вольфен. Не відавши про це, натхненно нарвав він вранці, з власної грядки, багатенько полуниць і, прийшовши на роботу в лабораторію «Куфа», презентував їх своїй коханій. Воно й не дивно. Яке чоловіче серце може встояти перед жіночими чарами справжньої польки? Як відомо, є у полячок особливий жіночий чар і принада. Це жіночки – воістину з перцем. І з магнетизмом. Проти них, а втім, як і проти парижанок і українок (а галичанок особливо), більшість земних жінок видаються трохи пріснуватими. Не даремно ж, такий фаховий, проникливий митець, як Ілля Рєпін, сказав у відповідь на антиукраїнські висловлювання статського радника Крашенінникова дослівно: «Лише французьки та ук-

раїнки здатні зі смаком вбиратися...» Може, й «передав він цим куті меду», але... І це не дивлячись на не менш очевидні людські вади наших кокеток.

Ада Бенкш була саме таким гібридом нашої чарівної прародительки Єви і змія-спокусника. Як справжня полька, вона могла бути то погордлива, гонорова, а то привітна, грайлива, приваблива, експресивна. Її різні статичні іпостасі не відображують і 10 процентів її чарівності. Могла обманювати без особливої потреби. Коли її в цьому викривали, вона відповідала іронічно: «А по що я бендзе правду мувіц?»

Забігаючи дещо вперед, скажу, що не прийшла після смерті Карла Шрьодера «діва краси слізьми скропити вінця урни» свого Ромео. Вже через півроку приїхав до Вольфену у відпустку її наречений Едвард, який теж працював десь у Німеччині (шофером). Симпатичним він був парубком; до речі, бездоганно розмовляв не лише польською та німецькою, а й українською мовою.

Ада Бенкш. Травень 1943 року.
Фотографії виконані Карлом Шрьодером.

А вже після приходу американців зустрів я якось на вулиці пані Бенкш, матір Аді, і вона розповіла мені, що напередодні зміни влади раптом з'явився Едвард на автомобілі і, мов вихор, поніс Адю з собою. Можливо, й донині живуть вони в місті Сосновіце в Шльонську, а, можливо, що заніс їх вітер мандрів аж до Америки.

Але перенесімося знов до 1943 року. Носила Адя, як і решта поляків, знак «Р» на грудях, а отже, як і ми, українці, також офіційно належала до категорії «унтерменшів». Однак поводитись так, ніби ними були її поневолювачі. Було тоді гонористій панянці 19 рочків, а наш Ромео уже був у бальзаківському віці – йому сповнилося 40. Тим більш гарячим і безоглядним було його кохання.

Можливо, цей потаємний роман так і потривав би благополучно до кінця війни, і наші коханці так і розлучилися б без особливих пригод. Та тут по Рейху був оголошений «арбайтс-дінст» («трудова повинність»), і дружина та дочка Шрьодера опинились на роботі в тій самій «Куфа», що й він з Адею. І довідалась фрау Шрьодер, що її благовірний є невірним і стрибає в гречку.

Отже, 14 червня 1943 року приніс обермайстер своїй пасії екзотичний дарунок – полуниці з власної грядки. Це було останньою краплиною, що переповнила чашу терпцю та поблажливості фрау Шрьодер. Вона пішла до пана доктора Губера й поскаржилась йому на чоловіка. Шрьодера було викликано «на килим». Тут варто взяти до уваги, що всі німці, які мали службові стосунки з чужинцями, носили при собі пістолети. Шрьодер та Губер не були винятком. Що відбулося там, в кабінеті Губера, між цими двома арійцями, можна тільки здогадуватися. Адже в кабінеті вони були сам на сам. Люди, які працювали поверхом нижче, тобто якраз під кабінетом шефа, почули спершу ніби гуркіт меблів, що падали, потім

почулася стрілянина. Працівники, що перебували перед дверима кабінету, побачили, як Губер буквально вистрибнув із дверей і з криком «Шрьодер стріляє!», похапцем зачинив двері свого кабінету на ключ, а потім викликав поліцію. Правоохоронці не забарилися, прибувши ще й зі швидкою медичною допомогою. За кілька хвилин вмираючого Шрьодера винесли на марах.

Доктор Еміль Губер. Довеснє фото.

Прибиральницею в тому ж відділі працювала мати Аді, і саме їй довелося після від'їзду поліції прибирати кабінет доктора Губера. І розповідала пані Бенкш, що бачила вона сліди куль на обох протилежних стінах кабінету. Отже, стріляли обидва супротивники, і Губер виявився більш вправним стрільцем. А швидше всього, людяний Карл Шрьодер не міг стріляти на вбивство, в той час як холодне серце і тверда рука Губера не здригнулися...

Доктор Еміль Губер був ученим зі світовим ім'ям. Як стверджують німці, він першим у світі винайшов віскозну нитку, яка зробила революцію в промисловості. Та в житті він був вірним служакою тоталітарного гітлерівського режиму й ревним сподвижником расистської ідеології. Антиподом йому був обермайстер Карл Шрьодер. Утім, Губер не надовго пережив свою жертву. Кажуть, загинув перед самим вступом американців від бомби, що влучила в його будинок у місті Дессау. Бог йому суддя. Як кажуть греки, про померлих не злословлять.

Заради справедливості відзначу, що доктор Губер виявився здатним по-джентльменському подати руку старенькій остарбайтерці, врятувавши її від падіння з драбини. Та ж сама старенька прибиральниця, вже в 1944 році, стала об'єктом екстравагантності ще й іншого німця – доктора Газе. Одного дня підходить він до неї й каже майже пошепки:

– Мене мобілізують до війська. Я дуже прошу Вас, благословіть мене!

Оторопіла остарбайтерка хвилину дивилася в його сповнені невимовним жахом та благанням очі. Потім мовила повільно:

– Я вдовольню ваше прохання, якщо ви заприсягнетеся мені життям вашої мамі, що жодного разу не вистрілите в людину...

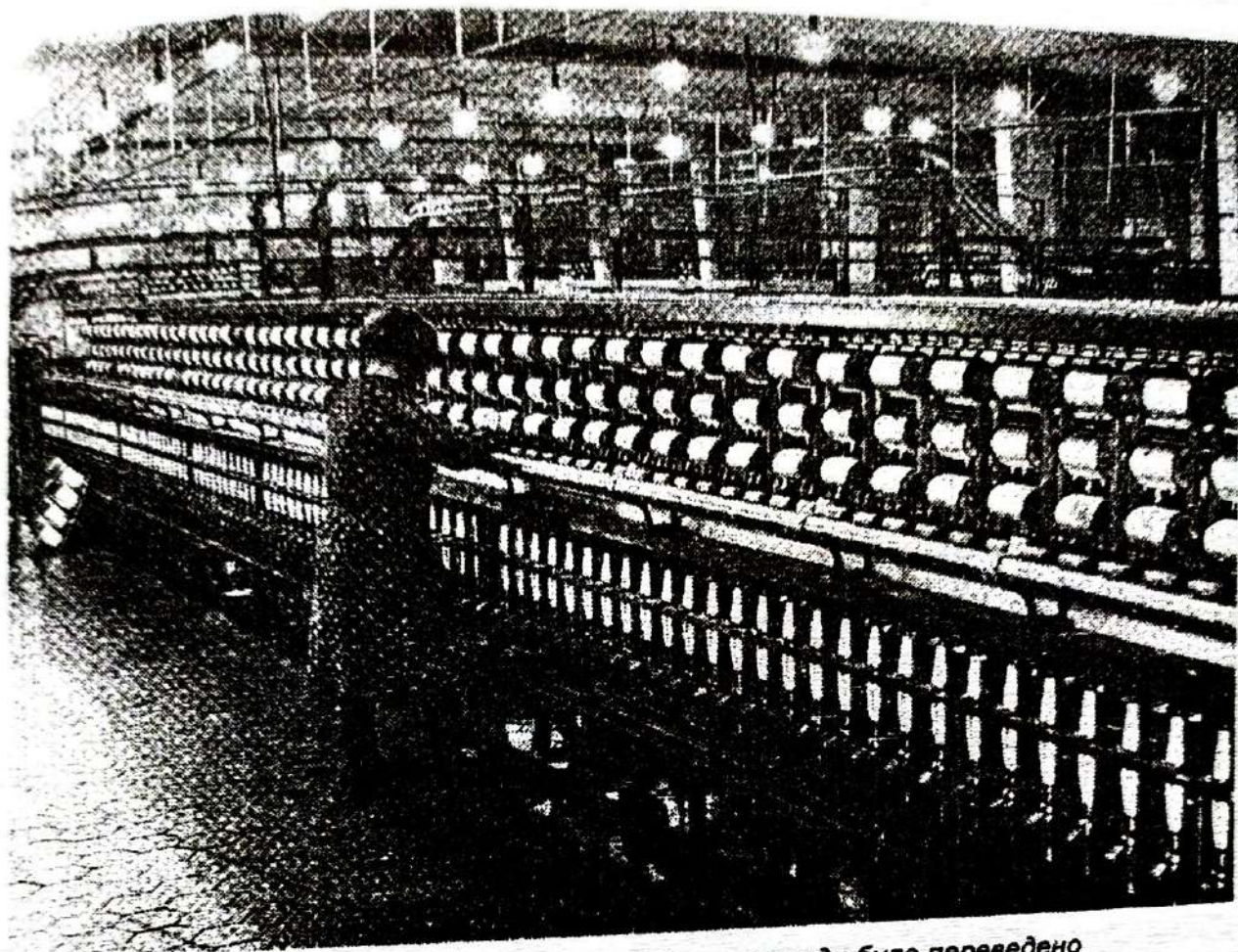
* * *

Одначе, повернімося до Шрьодера. Працюючи вже у відділі виробництва целофанової плівки, був я присутнім при розмові мого безпосереднього начальника – робітника Курта Гауке з майстром Гіром. Гір, зокрема, сказав:

– Ну, те, що Шрьодер закохався в польку, – це зрозуміло. Але кажуть, що він взагалі був другом іноземців.

Так, саме за це й загинув пан Шрьодер. Роман з Адею був лише приводом. Був він справжньою людиною, хоч, як бачимо, не без гріха. «Solus cum sola non cogitabuntur orare «Dominus noster» (Мужчина й жінка наодинці не будуть читати «Отче наш»). Земля йому пухом і Царство Небесне, якщо воно таки справді існує.

Шрьодер демонстративно відкидав приписи фашистської ідеології щодо ауслендерів (чужинців) як «унтерменшів» (недолюдів) і заборони гітлерівської адміністрації спілкуватися з ними. Його ставлення до нашого брата остарбайтера було винятково доброзичливе, приязне і людяне. Треба було мати

Фільмфабрик. Цех виробництва целофанової нитки, куди було переведено Аду Бенкш після загибелі Шрьодера.

неабияку громадянську й людську мужність і порядність, аби не тільки не ховатися зі своїми симпатіями і гуманізмом, але й навіть ось так демонстративно афішувати їх. Це був відвертий спротив існуючому режимові. Зрозуміло, це було дуже не до вподоби гітлерівським функціонерам і доктору Губеру передусім. Справа могла дійти до гестапо і закінчитися концтабором.

Я користувався особливим покровительством Шрьодера. Можливо, тому, що я був ще хлопчиком, а може, це була батьківська ностальгія – його власний син, не набагато старший за мене, на цей час уже був в армії. Очевидно, німецький Шрьодерів характер «логіко-сенсорного інтроверта» (псевдонім – «Контролер» – за типологією Карла Густава Юнга) якось пасував до мого українського соціотипу «етико-інтуїтивного інтроверта» (псевдонім – «Миротворець»).

*Сімоне пригощає дівчинку морозивом.
Фотографував Карл Майстер.*

Доброзичливість і незалежність Карла Шрьодера дійшли до того, що він став запрошувати мене до себе додому! І мушу сказати, що мене там зустрічали не як «бідного родича», а тим паче не як якогось «унтерменша», а буквально як почесного гостя. І сам господар, і його фрау, і їхня донька буквально випромінювали радість і гостинність. Звісно, мені, захарчованому бранцю, який нічого не бачив, окрім баланди з буряка і шматочка ерзацхліба, навіки запам'яталася запаморочлива смакота тих наїдків (гороховий суп на куря-

чому бульйоні, куряче стегенце та киселик з ревеню, якими мене пригощала господиня). Однак найбільше мене приголомшувала саме ця непідробна атмосфера християнської любові й поваги до мене як до людини, що панувала в цій милій родині.

Карл Шрьодер був також нашим обов'язковим бегляйтером (супроводжуючим) під час прогулянок. До осені 1943 року ми могли виходити за межі табору тільки в супроводі бегляйтера або поліцяя. Одного разу, в неділю, весною 1943 року, пан Шрьодер, знехтувавши суворою заборонаю влади, привів нас до питного закладу своєї знайомої, тоді ще зовсім молодой Марти Фішер з загадковою напівпосмішкою. Заплатив оптом за солодке пиво, і господиня пригостила всю нашу групу (близько 15 чоловік). Минуло кілька десятиліть, і я

Недільна прогулянка остарбайтерок. Праворуч – Сімоні Майснер.

випадково побачив в альбомі 1994 року «Wolfen. Sachsen-Anhalt Mittendrin» фото Марти з тією ж самою напівпосмішкою Джоконди.

Другом Шрьодера був майстер «Кунстзайде» та джіу-джітсу Карл Майснер. Зокрема і своїм ставленням до ауслендерів він солідаризувався зі своїм другом. Одна з ауслендерок – струнка, витончена, граціозна красуня-фламандка Сімоні розпізнала у зовні непоказному Майснері душу Людини.

Майснер теж був беглайтером, і теж супроводжував групи остарбайтерів на прогулянках. Я зберігаю фотографії, які він зробив під час одного такого недільного променаду влітку 1942 року. На одній світлині Сімоні пригощає дитятко морозивом. А на другій вона стоїть праворуч, а за її спиною – трое якихось дівчаток-німченят. Вони уважно спостерігають шеренгу жінок, котрі під обов'язковим доглядом Майснера вийшли на недільну прогулянку і їдять морозиво, сором'язливо прикриваючи свої значки «OST» руками.

Забігаючи вперед, скажу, що третя зліва рабиня Рейху влітку 1945 року одружилася з дійсно душевно благородним білогвардійцем-емігрантом Віктором Федоровичем Мельниковим і виїхала з ним до Ліону, що у Франції.

Очевидно, і Шрьодер, і Майснер своєю увагою до 19-річних красунь мимоволі наслідували приклад їхнього компатріота, почесного члена Ради Харківського університету, Йоганна Вольфганга Гете, який в 74-річному віці одружився з 19-річною дівчиною Ульрікою фон Левенцов.

Варто відзначити, що фламандка Сімоне не характеризувалася зовнішністю, змальованою Емілем Верхарном:

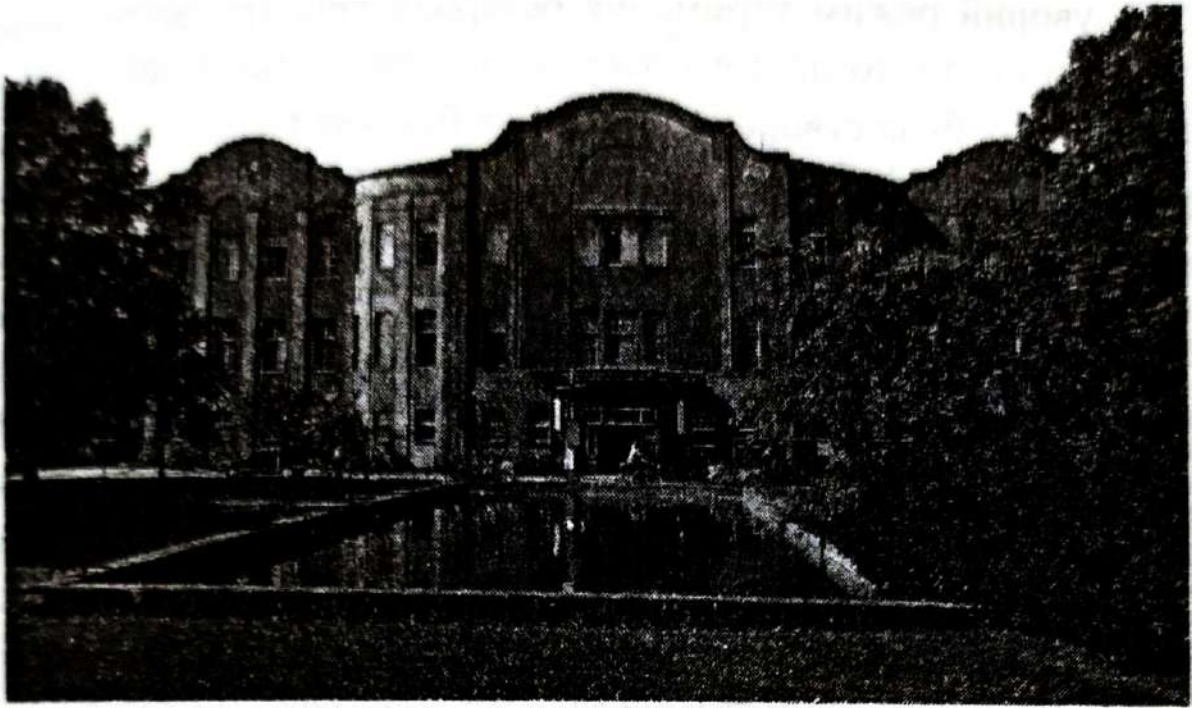
Мистецтво Фландрії колись
Жінок дебелих ти любило
І їх жага й розкішне тіло
В твоїх шедеврах зайнялись...

Вищенаведені чотири рядки змальовують швидше польку Адю... Одначе, обом чарівницям пасують заключні слова поезії Верхарна:

Жінки у вас, мов шал весни –
Червона кров і біле тіло...
І віддаються там безсило
З царською щедрістю вони.

І проявом царської щедрості Сімоне було, зокрема, її одруження з Майснером, якому вона наступного року й подарувала донечку Інгрід.

Спільною рисою сімей Шрьодерів та Майснерів була їхня не лише гостинність, а й громадянська мужність – запрошувати до себе в гості оstarбайтерів.

Старий адміністративний будинок Фільмфабрік. Фото 1990-х років.

* * *

Особливістю Фільмової фабрики у Вольфені було, зокрема, те, що переважаюча більшість її акцій віддавна перебувала в руках американських акціонерів, тобто, фабрика юридично була в більшій мірі власністю США, ніж Німеччини – в той час, коли довколишні промислові об'єкти піддавались союзниками жахливим бомбардуванням, ця фабрика до самісного вступу американської армії перебувала в дівочій недоторканості... І режим утримання остарбайтерів був не настільки жорстокий, як в інших місцях. Коли в 1942 році адміністрація Фільмфабрік констатувала, що раби пухнуть від голоду, їм було дозволено групами, у супроводі німецьких поліцаїв або майстрів-німців йти до крамниць і купувати за мізерну ціну городину (але не картоплю, яка залишалася табу).

Місячна плата остарбайтерів становила 5-10 марок. Для порівняння вкажу, що 1 кг хліба, який німці одержували по картках, коштував 42 пфеніги, а на чорному ринку 1 кг хліба можна було придбати за 100 марок.

Суворий режим утримання остарбайтерів тривав до осені 1944 року, тобто до того часу, коли з радянських військово-полонених була створена мільйонна Русская Освободительная Армия і гітлерівці були змушені до деякої «відлиги» в царині утримання рабів. Отже, восени 1944 року гітлерівці дещо пом'якшили своє до нас ставлення. Можливо, дійсно, це було пов'язане з їхнім зацікавленням в пожвавленні власівського та інших антисталінських рухів серед народів СРСР. Принаймні, всім остарбайтерам в Німеччині було дозволено замінити значки OST на такого ж розміру матерчаті нашивки на грудях: українцям – тризуб, росіянам – андріївський хрест, білорусам – соняшник.

До речі, саме у місті Вольфен від 1943 року містився один з центрів вишколу власівських офіцерів. Пам'ятаю, зокрема, що один з них – красень та джигун Орлов потім загинув на фронті при спробі перебігти на радянський бік. Принаймні, такі ходили чутки. А взагалі власівці не оминали своєю увагою й остарбайтерок, що також сприяло деякому послабленню жорстокості режиму.

Це майже неймовірно, але ні від власівців, ні від білогвардійців я ніколи не чув жодного матюка. Про членів УНО – то вже й говорити не доводиться. В лавах Української Повстанської Армії вживання брудної московської лайки взагалі каралося смертю.

Взагалі, тема цього типово російського явища – мата – викликає в мене цілу низку спогадів, роздумів і асоціацій.

Наприклад, епізод з вихованою харківською дівчиною Кірою, яка теж працювала на Фільмфабрік, і з якою ми приятелювали. Хоч і не імпонувала Кірі московська лайка, і що хоч вона й поділяла думку Максима Горького, висловлену в його повісті «Городок Окуров»: «Откуда-то доносились грязная русская ругань, грязный смысл которой, вероятно, не доходит до сознания скотов, которые ее изрыгают», але одного разу

Кіра, сама того не бажаючи, піддала мене буквально шокові. Ще гоголівська сваха з «Женитьбы» мовила: «И, матушка, каких только фамилий на Руси не бывает... Иной раз, услышав, только плюнешь да перекрестишься». Виявляється, таке може трапитись і на Заході. Якось, в моїй присутності, звернулася Кіра до одного голландця, імені якого я до того часу не знав. Вжила вона, як звернення, абсолютно невимушено, таке непристойне слово, якого вона, на моє переконання, вимовити взагалі не могла. Але власними вухами чув я непристойність з її чарівних вуст вихованої красуні. Я собі не вірив... Таким чином довідався я про наявність такого голландського імені, почувши яке, гоголівська сваха, мабуть, перехрестилася б. А до Кіри я ще обов'язково повернуся в своїй розповіді.

До речі, моя мама згадувала, що коли вона, будучи у віці двадцяти років, в 1927 році вперше почула на харківській вулиці брудну російську лайку, взагалі не зрозуміла її значення.

Та й чого там чекати від пересічного харківського обивателя, коли навіть в коридорах такої кузні виховання майбутніх педагогів, як Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди з вуст студентів – особливо факультету фізичної культури – московський мат можна почути значно частіше, ніж українську мову. Вочевидь, адміністрація цього учбового закладу, не переймаючись навалюю ненормативної лексики з півночі, не дуже прагне збагатити своїх студентів правдивою інформацією про нефальшовану українську історію та культуру.

Гідним пера Остапа Вишні є, наприклад, сюжет, що характеризує витонченість «адміністративної грації» керівництва ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. П'ять років тому цьому вузові було подаровано кільканадцять портретів українських гетьманів. Мабуть, не дуже до смаку адміністрації виявився такий подарунок, але відверто відмовитися від презенту було б

непристойним. Очевидно, вони вирішили «малороссийскую невинность соблюсти», й українське реноме «приобрести». Тому й було прийняте соломонове рішення: портрети гетьманів – без імен і прізвищ – вже кілька років висять на стінах кабінету № 10 кафедри інноваційних педагогічних технологій.

Отже, мабуть, на думку адміністрації ХНПУ, студентам не варто знати, хто зображений на тих портретах – нехай студенти будуть подібними до того візника з оповідання В. Винниченка «Поміркований та щирий», який сказав про пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві: «Это какой-то хохлатский генерал». Не дивно, що опиняючись в становищі цього візника, багато хто зі студентів і висловлюється, лаючись «как извозчик», тобто зберігають історичну та родову пам'ять не далі першого коліна по матерній лінії співрозмовника.

* * *

Але повернемося до часів війни. Хочу сказати дещо про військовополонених. Ті, що не згодилися стати до лав РОА і про яких Сталін також прорік: «Наших военнопленных нет – есть предатели», працювали й на Фільмовій фабриці в Вольфені. Були там також і полонені італійці та індійці. Ці останні, як солдати англійської армії, за допомогою міжнародного Червоного Хреста харчувалися казково гарно. Колись, в неділю (а по неділям нам давали їсти баланду один раз) помилково до нашого табору були завезені бідони з їжею для індійців, і нам пощастило власним шлунком відчутти, як утримують англійці своїх військовополонених.

Найзнедоленішими були італійські військовополонені – вони буквально мерли від голоду. Радянські полонені – загартовані голодом 1932 – 33 рр. – виявилися більш стійкими та

кмітливими – неодноразово бачив я, з якою фаховою вправністю варять вони в колекторах стиснутої пари вкрадену десь картоплю. Не солодко їм жилося на Фільмовій фабриці, але ж краще, ніж в концтаборах Дахау, Аушвіц, чи в альпійських камнеломнях. Моєму двоюрідному братові довелося подихати там гірським повітрям.

Значно краще відчували себе ті радянські військовополонені, що працювали на сільськогосподарських роботах. Як розповів мені в 1948 році мій однокласник по 10 класу середньої вечірньої школи робітничої молоді Віктор Клапцов, біля того німецького села, де він був остарбайтером, у великій одноповерховій будівлі з загратованими вікнами утримували таких бранців. В будні під конвоєм водили їх на роботу, а в неділю виходити не дозволяли. Однак по неділям остарбайтерам та остарбайтеркам дозволялося скупчуватися під вікнами імпровізованої в'язниці і спілкуватися з військовополоненими. Котрась з наших дівчаток безтямно закохалася в одного з бранців. Він відповідав їй не меншою взаємністю. Нарешті платонізм почуттів став нестерпним для аж ніяк не пріснуватої Джульєти. «Ничто же сумняшеся», вона видерлася на підвіконня, повернулася спиною до ґратів і, схопившись за них руками, нахилилися й, «з родзинкою», тобто на очах у ошелешеної публіки, віддалася своєму Ромео, який стояв на підвіконні по інший бік ґрат. На розсуд вдумливого читача залишаю питання стосовно того, як класифікувати цей пасаж: апофеозом безсоромності, вершиною самопожертви, комедією, драмою, трагедією чи всеперемагаючим тріумфом життя... В будь-якому разі, цей епізод свідчить, що ці військовополонені дистрофіками-імпотентами не були.

Дещо доповнюючи тему про невільників на сільськогосподарських роботах Третього Рейху, додаю ще одну історію. Моя двоюрідна сестра, Марія Гавриленко, перед війною закін-

Марійка та Фльорик.
Німеччина, Бюнцов. 1943 рік.

чила в Харкові десятирічку, а в 1943 році була вивезена до Німеччини. Вона була змушена не тільки важко працювати, а й терпіти брутальність своєї господині, німецької селянки. В цьому ж селі, яке звалось Бюнцов, в інших господарів працював польський парубок – Флоріан Ніцковяк. В міру своїх сил він захищав Марійку від грубощів її бауерки, а потім став її захисником на все життя. З осені 1943 року Марійка і Фльорик надсилали до Вольфену пакунки з харчами. Після війни вони одружилися, поїхали в Польщу. Й донині сімейство Ніцковяк господарює неподалік Познані.

* * *

Переносячись із «Кунстзайде» до підрозділу виробництва целофанової плівки, згадаю перш за все доктора Шмітц-Гіллеб्रेхта (родом із багатой родини в Дюссельдорфі). Потрапивши 13-річним хлопчиськом на роботу до лабораторії, яку він очолював, я відчував, що він ставиться до мене по-людському. Можливо, до певної міри, таке його ставлення було зумовлено тим, що (як він мені розповідав) одна з його кузин була в шлюбі з усесвітньо відомим українським скульптором Олександром Архипенком. Доктор Шмітц-Гіллеб्रेхт показував мені альбоми з творами Архипенка, розмовляв зі мною не

тільки на службові теми. Наскільки я тепер розумію, своїм світоглядом він наближався до учасників подій 20-го липня 1944 року (замах на Гітлера).

А ось, коли через кілька місяців мене перевели до експериментального цеху по виробництву целофанової плівки, яким керував націонал-соціалістичний фанатик майстер Кьокьорітц, то там моє становище докорінно змінилося. Доводилося тепер і: грубощів зазнати, і важенне відро з гранулами по майже вертикальній драбині на 10 метрів тягати, і в нічних змінах мучитися.

Та, на моє щастя, експериментальний цех працював періодами, і в часи технічних перестановок я працював у лабораторії у доктора Ніколаї під безпосереднім керівництвом робітника Курта Гауке (мешкав він у Цьорбіг, Валлштрассе, 29). Цей був великим крикуном, але незлим. Навіть із півлітрової пляшки збираного водяного молока, яке він отримував щоденно як спецхарчування за шкідливість роботи в лабораторії, Гауке віддавав мені грамів 100 (остарбайтери офіційно ніякого молока не одержували). Був Гауке перед війною маклером, а під час війни мав працювати на державному підприємстві. Із російської культури, перебуваючи у Першу світову війну в охороні табору російських військовополонених, він збагатився лише її квінтесенцією: «...твою мати!» – і підвищував інколи цим гаслом і мій

*Мені тринадцять років. 1942 рік.
Фото з остарбайтерського аусвайса
(посвідчення).*

культурний рівень. Однак, загалом, повторюю, не був лихим. Мав дружину й сина, на рік старшого за мене, якого 1944 року ще гімназистом було мобілізовано до зенітної артилерії.

До речі, вже в 1960-х роках прочитав я в журналі «*Bitumen, Asfalte; Teere und Verwandte Stoffe*» оголошення якогось маклера Курта Гауке з Західної Німеччини про те, що він постачає бітум. Гадаю, що це й був мій колишній начальник.

В перший раз, коли Гауке привів мене до експериментального цеху «Дойленд-галле», підійшов до мене високий, ставний чоловік років сорока п'яти з бездоганною виправкою, в акуратному синьому робітничому костюмі, з беретом на голові. Відрекомендувався мені бездоганною російською мовою: «Мельников Виктор Федорович – из Самары». Потім розповів мені, що він – білогвардійський емігрант. Рік тому приїхав добровільно з Ліону на роботу до Німеччини, «чтобы быть ближе к России». Моє знайомство з білогвардійцем поступово перетворилося на щиру дружбу. В Ліоні у нього залишився син – мій одноліток, з мамою якого Віктор Федорович розлучився. І ставився Віктор Федорович до мене, як до рідного сина. Маючи в Німеччині статус французького робітника, отримував він значно краще харчування, ніж остарбайтери. Зокрема, один раз на три місяці одержував два курячих яйця. І віддавав їх завжди мені. Лише той, хто побував в нашому тодішньому становищі, здатний усвідомити сутність такої самопожертви.

Згодом мав я сумнівне задоволення пізнати й ряд інших білогвардійських емігрантів, включно з князем Білосельським-Білозерським, який хвацько керував електрокарою по дорогам-вулицям Фільмової фабрики. Нерідко доводилося мені чути від них хамські знущання з української мови, на зразок: «Залізяку на пузяку – гоп!» Але бойовий офіцер, російський дворянин, колишній самарський поміщик, а потім французький робітник, повний георгіївський кавалер (мав

георгієвські хрести всіх чотирьох ступенів) Віктор Федорович Мельников був таки справжнім, безмежно тактовним лицарем без страху і докору – за всі три роки нашого з ним спілкування він ні разу не вразив мою напівдитячу душу проявом московського шовінізму. Нерідко в скрутному становищі мав я підтримку від цієї благородної Людини. Згодом обрав собі Віктор Федорович достойну остарбайтерку-харків'янку і вже влітку 1945 року поїхав з нею – як з дружиною – до Леону. Щастя їм, Боже! І мій доземний уклін.

Низенько вклоняюся також світлому образу російського білогвардійця Леусова, що був родом з Полтави. Хоч це й про нього слова Великого Тараса: «Не за Україну, а за її ката довелося пролити кров добру, не чорну. Довелося запити з московської чаші московську отруту» та вірш Олександра Олеся: «Так. Мій народ з катами разом йшов: сам – скутий раб – закопував других», але був пан Леусов невимовно доброю, дуже симпатичною Людиною. На життя заробляв музикою, був одружений з німкенею, мали вони донечку 1936 року народження.

Не можу не згадати тут добрим словом і, світлої пам'яті, остарбайтера Ераста Давидовича Руоко. Йому було 70 років. У вільний час він навчав мене алгебри та геометрії. Його обов'язковою вимогою було навчання мене ще й латинської мови, з якою він був пов'язаний не лише платонічною любов'ю, а й генетичним зв'язком. Справа в тім, що його батько був гарібальдійцем, який емігрував з Італії до Російської імперії. Доктор Ніколаї дав нам для цього в тимчасове користування підручник латинської мови, а доктор Шмітц-Гіллебрехт – підручник математики з промовистою назвою: «Mathematik-Skelet – kurz und billig», тобто «Скелет математики – коротко й дешево». Цим вони, безумовно, порушили приписи Рейху про обмеження освіти унтерменшів початковим рівнем.

Дуже гарне враження справив на мене німець Гайніке (мешкав за адресою: Єснітц, Клейнер Маркт, 3). Був він

Розвантаження вагонів з сировиною на Фільмфабрік.

кравцем за фахом. Під час війни змушений був працювати на фабриці. Його донька, майже така за віком, як і я, працювала на цій же фільмовій фабриці. Запрошував мене відвідати його родину. Але табірне начальство, мабуть, було сите моїми візитами до Шрьодерівської родини і не дало дозволу на відвідини дому Гайніке.

Коли експериментальний цех не діяв, я був робітником лабораторії доктора Ніколаї. Це був типовий лицар-тевтон, хоча й чорнявий, але з синіми очима. Його лице «прикрашали» шрами – сліди від студентських двобоїв на шпагах. Він був крикун, як і Гауке, але

не лапав усіх підряд осіб прекрасної статі, як це робив той. Навпаки, він поводився як галантний кавалер, і міг навіть поцілувати руку остарбайтерці при офіційному знайомстві.

А верховний начальник відділення виробництва целофанової плівки доктор Гагедорн чомусь зацікавився мною, став майже щоденно запрошувати до свого кабінету і там протягом приблизно 50 хвилин читав зі мною, тобто змушував мене читати тексти готичного шрифту, якого я до того часу не бачив, – книгу Карла Мея «Заповіт інків» (це на зразок творів Майна Ріда), а також розмовляв зі мною на різні теми. Пам'ятаю, як здивувався доктор Гагедорн та доктор Ніколаї, який саме зайшов до кабінету, коли на запитання Гагедорна, чи розумію я значення слова Paris (по-німецькому це те, що по-нашому «Па-

риж»), я просвітив високе начальство, розповівши їм міф про Паріса Прекрасного, зрадливу Гелену та трьох грецьких богинь. У головах навіть цих доброзичливих німців ніяк не могло укластися, що український хлопчик може знати такі премудрості.

Словом, дякуючи дружньому до мене ставленню, я поведився досить вільно і, навіть, трохи інколи занадто. І не стільки із-за своєї недостатньої вихованості, стільки з-за хлопчачої імпульсивності й дурноверхості. Так, одного разу група німкень-робітниць спитала мене, якої я думки про їхню колегу Луїзу. Було це в перші місяці мого остарбайтерства, я ще погано розумів німецьку мову, а тому розмову зі мною вели через познанського німця, який розмовляв зі мною по-польськи. Я здуру відповів правдиво-щиро: «Мавпа!» Жінки просто оторопіли. Я тепер розумію, що мені могло здорово перепастися за такий суд Паріса. А головне, що це було жорстоко й нетактовно, Луїза ж не мала вини з того, що Господь Бог створив її такою.

Мабуть, близько року (з перервами під час роботи в експериментальному цехові) навчав мене доктор Гагедорн німецької мови, одночасно цим демонструючи своїм підлеглим, що він ставиться до мене по-людськи.

Однак непідлеглий доктору Гагедорну двометровий німецький поліцай Бергер був іншої думки. Коли він побачив у моїх руках газету УНО (Українського Національного Об'єднання) «Український вісник» (вона потрапляла до остарбайтерів через наших західняків), то спершу збив мене з ніг ударом кулака, а потім добряче відлупцював чобітьми. Коли я, вкритий синцями, розповів про це доктору Шмітц-Гіллебрехту, той промовив сумно:

– Хлопче, повір мені, що я безсилий тебе захистити, хоч і хотів би це зробити як з альтруїстичних, так і з суто егоїстичних міркувань: ти розумний, коли виростеш, будеш на своїй батьківщині видатною людиною, і в інтересах німців є, щоб

такі, як Бергер, не зробили з тебе ворога німецького народу.

Доктор Шмітц-Гіллебрехт помилився у своїх пророкуваннях. Видатною людиною я не став (правда, не без допомоги тоталітарного режиму, який розглядав людину як простий гвинтик державної машини), але я вдячний йому й іншим людяним німцям, що вони ставилися до мене як до людини, а не як до унтерменша, як це від них вимагав гітлерівський режим. Перебуваючи в Німеччині, я навчився не ставити знака рівності між німецьким народом і виродками типу Бергера чи начальника фабричної поліції Пойзена (чи, може, Бойзена). І той, і другий, і їм подібні десь зникли перед приходом американців.

Людяні німці могли залишити без покарання навіть дуже тяжкий проступок. Так, на початку мого остарбайтерства, стався такий епізод. Доручено було 18-річному німцю Зігфріду й мені привезти на візку-платформі велетенську скляну сулію (50 літрів) з сірчаною кислотою зі складу лабораторії. Зігфрід штовхав платформу, а мені доручив лише притримувати сулію, щоб не впала. Я впіймав гаву, і на вибоїні сулія похитнулася, впала й розбилася. Якимось чудом жодна краплина кислоти не впала на нас. Повернулися ми до лабораторії, і Зігфрід гробовим голосом відрепортував докторові Ніколаї про лихо, що скоїлося. Доповідав він чітким голосом, але дуже розпливчато, надаючи перевагу безособовим зворотам типу «сулія впала й розбилась»...

— Ідіот!!! — заревів доктор Ніколаї. Його можна було зрозуміти. Рейху було заподіяно неабиякої шкоди, і невідомо, чим все це могло скінчитися. Над Зігфрідом нависла серйозна загроза. Він міг би зробити дуже просто: звалити вину на остарбайтера. Тим паче, що це відповідало дійсності. Мені теж можна було б промовчати, знаючи, що німецькому юнакові, може, нічого й не буде, а мене покарають. Та я вважав таке мовчання безчесним, а тому, виступивши наперед, мовив:

– Це я винен, бо не втримав сулію.

Доктор Ніколаї лише мовчки дуже уважно на мене подивився, і на цьому інцидент було вичерпано. Випадок рідкісний. Нашого брата суворо карали за значно менші провини.

Згодом Зігфріда мобілізували до війська, й повернувся він роки через півтора у військовій формі, але на протезі замість ноги. Розмовляв з німцями бадьоро. Мене наче не помічав. Я стояв осторонь, роблячи службові справи. Уже йдучи геть, підійшов Зігфрід до мене й, сумно усміхнувшись, промовив:

– Отак, Анатолію, побував я в твоїй Україні...

І в його погляді та тоні не було ворожості – лише сум та наче якийсь подив. Проте фрау Мюллер після того, як її син загинув на Східному фронті, уникала дивитися на мене і навіть з німцями майже не спілкувалась, крім «Гайль Гітлер» та службових справ.

А от фрау Шлітте, побачивши, що я ношу дерев'яні черевки, подарувала мені свої – напівжіночі, напівчоловічі, дебели черевки, які я й носив два з половиною роки.

Незалежність моєї тодішньої поведінки і терпиме ставлення до неї німецького оточення засвідчує і такий факт. На початку вересня 1944 року доля всміхнулася мені: я позбувся осоружного експериментального цеху разом із начальником цеху, напівсадистом майстром Кьокьорітцем, бо грек Георгіус Граменітіс, який працював у доктора Шмітц-Гіллеб्रेхта, був мобілізований до болгарської армії (чомусь вважався він болгарським підданим), а мене призначили на його місце. Якось каже мені доктор Шмітц-Гіллеб्रेхт, який віднині став моїм начальником:

– Ось, віднеси цю пляшечку з хімікатом до конструкторського бюро і віддай її диплом-інженеру Гангуїну.

Пішов я виконувати це доручення. На дверях конструкторського бюро читаю напис: «Ти – німець. Твоє вітання: «Гайль Гітлер!» Зайшов я і вітаюсь чемно до десятка присутніх:

– Добрий день!

У відповідь – мертва тиша. Помовчавши трохи, продовжую:
 – Маю доручення до пана диплом-інженера Гангуїна.
 – Я – Гангуїн, – відгукнувся один із співробітників.

Я передав йому хімікат і вийшов, не попрощавшись. Ще кілька разів давав мені доктор Шмітц-Гіллебрехт доручення до диплом-інженера Гангуїна. І кожного разу, заходячи до конструкторського бюро замість «Гайль Гітлер!» уперто виголошував своє «Гутен таг!» І кожного разу у відповідь мені була німа тиша. Тоді я перестав вітатися до конструкторів. Якось, повернувшись до лабораторії, зустрічаю доктора Шмітц-Гіллебрехта. Той і мовить мені: «Телефонував мені пан диплом-інженер Гангуїн і скаржився, що ти не вітаєшся».

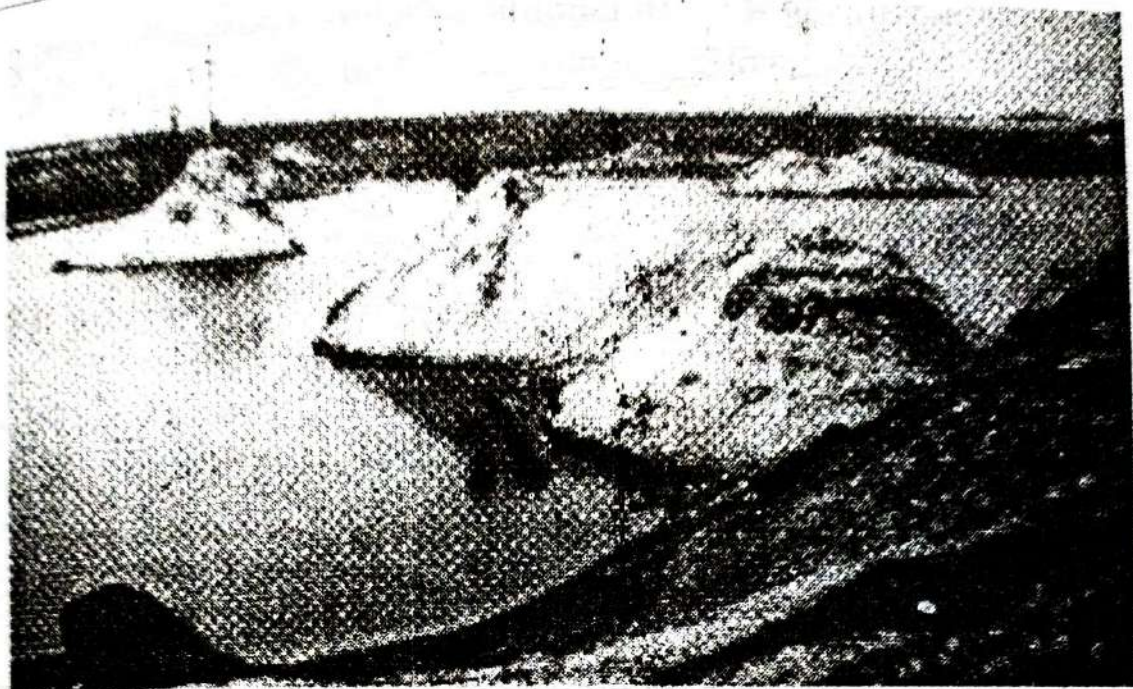
Я пояснив йому причину моєї «невихованості». Доктор уважно вислухав мене і тільки мовчки усміхнувся. Видно, і йому, як і більшості німців у кінці війни, остобісіло це величання ідола. А проте він змушений був дотримуватися правила бонтону гітлерівського режиму і, входячи вранці до лабораторії, піднімав руку і дерев'яним голосом гарикав нацистське вітання. Усі присутні відповідали йому тим самим. Проте з того часу наш шеф після традиційного вітання до загалу, повертався у мій бік і вітався зі мною персонально:

– Гутен морген, Анатоль!

Виходить, не вони мене, а я їх змусив вітатися по-моєму...

Як бачимо, не всі німці чманіли від нацистської пропаганди. Вони ставилися до нас не як «юберменші» до «унтерменшів», не як рабовласники до своїх рабів, а як люди до людей. І постають в пам'яті поетичні рядки поета-харків'янина Василя Бондаря, колишнього в'язня концтабору. Згадуючи свого героїчного й людяного друга-німця, він пише, звертаючись до Німеччини:

Я тебе, триклята-переклята,
 дивлячись на нього, полюбив.

Вольфен. Кар'єр, в якому з літа 1943 року остарбайтерам було дозволено купатися у вихідні дні.

А що стосується власне мого ставлення до дволикого Януса фашизму, то змальовує його зокрема такий епізод: працював на фільмовій фабриці вчитель гімназії з міста Ксанти на півночі Греції, прямий нащадок давніх візантійців, Савас Турачоглу. Тут же працювала й його дружина Катаріна, і його донька, і його син Йорго, який був на рік старший за мене і працював у слюсарному цехові. Ми з Савасом симпатизували один одному і за будь-якої нагоди розмовляли між собою. До речі, якось Савас під час імпровізованої дискусії в групі різноплемінних підневільних робітників, виголосив з пафосом:

– Греція дала світло світові!

Так от, зустрілися ми з Савасом одного дня на дорозі (чи вулиці) в Фільмовій фабриці. Зупинилися, розговорилися...

В процесі розмови він запитав мене: «Що гірше – сталінізм чи гітлеризм?» На відміну від наших днів, в ті часи не було ще відомо про те, що гітлерівці за 12 років свого панування закатували 20 мільйонів жертв з різних країн, а комуністи СРСР за 70 років радянської влади закатували (згідно різних

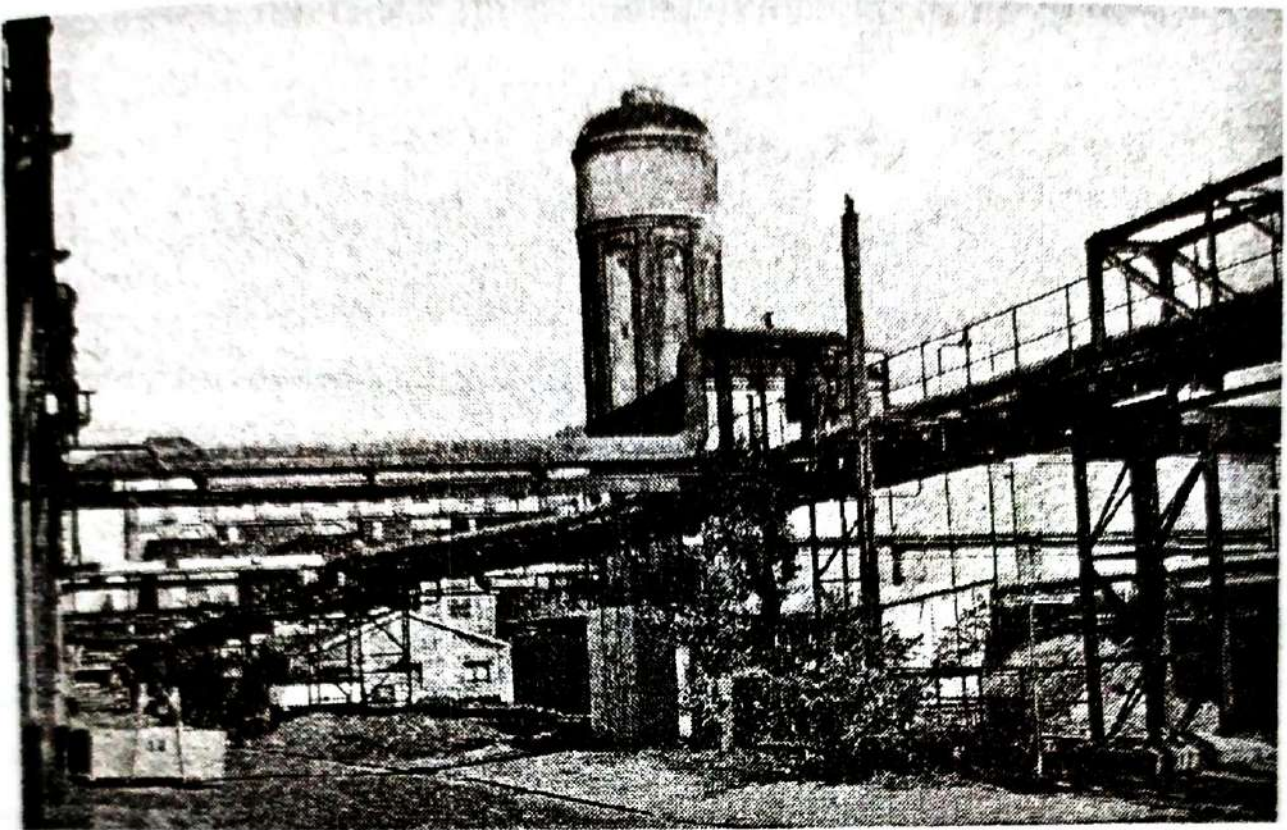
джерел) від 62 до 115 мільйонів власних громадян. Тому й відповів я на запитання новітнього Одиссея дуже коротко, назвавши імена двох персонажів з мандрів міфологічного Одиссея: «Сцілла й Харибда». Фігурально, в перекладі на російську це лунає як «хрен редьки не слаще», або по українському: «який дідько (чорт) печений, такий і варений». Аж підстрибнув Савас від задоволення, почувши таку мою відповідь. Якби це було в його гімназійному класі, то він обов'язково поставив мені оцінку «12⁺» (в Греції вже тоді була дванадцятибальна система оцінки успішності). Ну, а оскільки ми були в Німеччині, то він лише схвально поплескав мене рукою по плечу і дружньо, підбадьорливо засміявся...

А був Савас таки дійсно прямим нащадком стародавніх візантійців, бо лише 1920 року, під тиском турків, переїхав зі своєї історичної батьківщини – Малої Азії – до Греції. До речі, з доктором Гагедорном розмовляв Савас завжди французькою мовою. Цією ж мовою спілкувався він і з панною Платцбеккер.

Єдина наукова співробітниця (а не просто робітниця) – молоденька фроляйн Платцбеккер – нерідко привітно розмовляла зі мною, розповідала, зокрема, про свого брата – такого ж віку, як і я. На день святого Миколая дарувала мені чарівну усмішку й кілька цукерочок. А в один з трьох днів святого Миколая, які мені довелося зустріти будучи остівцем – мабуть, щось «у лісі здохло» – про звичай дарувати дітям якісь лакітки згадав навіть герр доктор Ніколаї. Він підійшов до мене і, простягаючи пакетик цукерок, мовив приязно:

– Ось, маєш кілька бон-бонс.

Втім, це не заважало йому вряди-годи гримати на мене страшним голосом. Так, одного разу він на мене страшенно розлютився, бо (як доктор Ніколаї розповів Курту Гауке, а той мені) я, нібито, подивився на нього недостатньо шанобливо, коли він зробив мені зауваження. Дуже може бути, що вираз моєї фізіономії й справді був недостатньо шанобливим. А ін-

Саме на цьому місці ми з Савасом Турачогу розмовляли про Сциллу й Харибду.
Фото 1990-х років.

шого разу він нагримав не мене ще більше. Це коли я залишив у цеху працюючий валик і, не дочекавшись підміни мене греком Продромосом (що був з Кавалли над Егейським морем), побіг, пробачте, до туалету. Щастя моє, що нагодився доктор Ніколаї, а не майстер Кьокьорітц – той не обмежився б, як це зробив пан Ніколаї, громоподібним ревом та нотаціями, що в Німеччині дисципліна – це перш за все; що той, хто хоче колись командувати, мусить спершу сам навчитися коритися і т. д., і т. ін. Не міг я тоді не визнати подумки, що мав рацію Зевс-Громовержець...

★ ★ ★

В нашому таборі люди читали, наприклад, такі, одержані від УНО, книги: «Мотря», «Не вбивай», «Батурин» Богдана Лепкого, «Чмелик» (здається, Короліва-Старого, якщо не помиляюсь); «Козацька помста» та «Зруйноване гніздо» (за-

був автора); «Українська церква» Івана Огієнка; «Кобзар» Тараса Шевченка; збірки віршів О. Олесья та Юрія Клена; «Воля й успіх» Мардена; був ще збірник віршів, в одному з яких, зокрема, пам'ятаю, було:

Не раз, вже здавленим юрбою,
казали гордо й підло нам:
«Ти, рабе, впав в жорстокім бою,
за що ж ти бивсь, якщо ти хам?»

Все це допомагало нам вистояти. З допомогою УНО одержали оstarбайтери також книгу Івана Багряного «Звіролови». Так, не «Тигролови», як зветься цей твір тепер, а саме «Звіролови». Читаючи цей твір тепер (в 1996 р.), я подумки відзначив деякі зміни в тексті. Але головним є не це, а те, що в обох варіантах твору Івана Багряного багряною смугою проходить образ непокірної України. Через те й набули «Звіролови» ще в 1944 році великої популярності серед тих, хто перебував в пазурах расистського тоталітаризму – рідного брата тоталітаризму сталінського.

Значною мірою, саме обумовлений читанням літератури, одержаної від УНО, мав місце в нашій оstarбайтерській таборі такий епізод. Якось, чи то на Зелені свята, чи на Великдень, чи на Різдвяні свята виступав перед мешканцями табору наш оstarбайтерський хор – співав народні пісні. Присутнім був і сам табірфюрер і кілька німецьких поліцаїв з охорони табору. Раптом пролунало: «Ще не вмерла Україна...» Всі встали зі стільців та столів (все відбувалось в табірній їдальні) і стоячи вислухали пісню-гімн. Не розуміючи, чому всі встали, підвівся і табірфюрер з поліцаями... Потім уже, розібравшись, в чім справа, табірфюрер суворо заборонив виконувати таку «крамолу». Отже, як і совети, гітлерівці боялися пісні «Ще не вмерла Україна».

* * *

Поруч з лабораторією Куфа містилася нова будівля управління фабрики. В цьому ж будинку була і фотолабораторія, керована доктором Вільгельмом Шнайдером. Був він у приватних стосунках тихим, інтелігентним. На території фабрики завжди ходив у білосніжному халаті, принаймні таким я його пам'ятаю. За розробку – вперше в світовій практиці – фотоплівок, придатних для кольорового фотографування, доктор Шнайдер був удостоєний найвищої премії гран-прі на Всесвітній виставці в Парижі 1937 року.

Вільгельм Шнайдер.
Довоєнне фото.

Роком пізніше доктор Еміль Губер, який застрелив Карла Шрьодера, теж на Всесвітній виставці в Брюсселі був нагороджений такою ж премією за розробку першої в світі синтетичної нитки.

До речі, саме від доктора Губера довідався я, що на білому світі є реферативні журнали. Коли він довідався, що мій дядько – Іван Іванович Чаленко, то з притаманною німцям скрупульозністю знайшов у німецькому реферативному журналі кілька рефератів наукових публікацій мого дядька і показав мені як приклад того, що, як він це сказав, від німецького ока нічого не сховається. До речі, Іван Іванович, людина, яку адміністрація Харківського університету направляла до Англії на стажування, помер 1933 року під час голодомору.

Ще трохи про інформацію: коли п'ятого червня 1944 року ми дізналися, що союзні війська висадилися у Франції, один з підлеглих доктора Губера, доктор Лео, вголос – так, що чули й остарбайтери, вимовив те, що нишком знав уже кожен. Доктор Лео сказав: «Це – початок кінця!» І дійсно, через десять місяців американці були вже у Вольфені – кінець «Тисячолітнього Рейху» здійснився.

* * *

Саме в фотолабораторії доктора Шнайдера працювала наша ж таки харків'янка, на півтора роки старша за мене Кіра Квіт. Влітку 1944 року, в якусь неділю, рано вранці поїхали ми з нею, ризикуючи потрапити до концтабору, вдвох до міста Галле, кілометрів за 35 від Вольфена. Походили вулицями славетного міста, в якому, як твердить низка дослідників, бував і навіть навчався наш філософ Григорій Сковорода. Музеї всі були зачинені через часті повітряні нальоти. Тому пішли ми до річки Заале, взяли напрокат човника й оглянули Галле та його околиці з човна.

Коли поверталися до Вольфену, в залізничному вагоні наспроти нас сиділа молоденька німкеня в уніформі військово-повітряної оборони. Очевидно, її зацікавила зовнішність Кіри, яка була суто арійського типу: довжелезна товста золотого кольору коса – значно довша, ніж «до пояса», як співається в українських піснях, бездонні сині очі. Разом з тим дівчина відчула, що Кіра не з їхніх. В розмові Кіра відповіла правду – що ми українці... Все обійшлося без неприємних пригод.

Цікаво, що світ тісний: кілька років тому відбувався в Одесі з'їзд Всесвітнього Союзу українських педагогів. І виступав там з промовою пан Зиновій Квіт з Філадельфії – голова цієї організації. Інтерв'ю з ним транслювало українське радіо. Я слухав його, і пригадалося мені, що колись приїздив до Кіри

Вольфен. Готель. Довоєнне фото.

на день чи два племінник її батька. А батько Кіри, закатований НКВД, був харків'янином галицького походження. Племінника звали Зиновій Квіт. Я з ним тоді познайомився. Як і всі галичани, значка OST він не носив. З ним було дуже цікаво розмовляти. Зокрема, він розповідав, що галичани, як населення Генерал-губернаторства, на території Рейху мали значно більше прав, аніж ми.

Пам'ятаючи про трагічну долю батька, Кіра не захотіла повертатися до Харкова. Хочу підкреслити, що оскільки ми знаходилися на території американської окупаційної зони, то можливість вибору в нас була. Тобто, хто хотів іти на Захід, ще мав таку можливість.

Взагалі, коли згадую Кіру, думаю, що, мабуть, це про такі очі, як у неї, сказав в середині 1930-х років етнічний німець Освальд Бурггардт, український неокласик Юрій Клен:

Вдивлявся я в них,
летів і падав в очі,
в оті озера, ясні та урочі,
що їх блакиттю вересень налляв.

Саме завдяки розуму й дипломатії Кіри її розмова з юною німкенею в потязі не завершилася для нас концтабором...

А що Кіра таки мала дипломатичний хист й кмітливість, свідчить ще й такий епізод: повертає якось Кіра – після прочитання – одній дамі книгу «Юність Генріха IV». У творі містилися деякі, по тодішнім міркам, досить фривольні сцени та висловлювання. Власниця книги запитує Кіру:

– Ну, яке ж в тебе враження?

– Книга свого часу, – туманно й глибокодумно відповідає юна дипломатка.

Але, – при всьому її розумові, – й наївності їй не бракувало. Наприклад, вже після приходу американців, одного дня навчаю я її їздити на велосипеді. Раптом, під'їздить до нас на мотоциклі американський солдат, дружньо посміхається й пропонує Кірі сісти на заднє сидіння мотоцикла й покататися.

– Як ти вважаєш, – звертається вона до мене, – можна мені з ним проїхатись, адже я ще ніколи в житті не їздила на мотоциклові.

– Якщо ти хочеш, щоб він завіз тебе до гаю і там згвалтував, то їдь.

Кіра чарівно всміхнулася ковбоєві й відмовилася від його мотоциклетної галантності.

* * *

А заїздили до нашого табору в той час не лише американці, а й вербувальники повернення в СРСР. Особливо колоритною була промова одного з них, що прибув у супро-

Вольфен. Адміністративна будівля. Довоєнне фото.

воді ще одного радянського офіцера. Не певен я, що цей Цицерон був цілком тверезим. Звернувся він до нас так:

– Мы, офицеры, ... вашу мать, призываем вас вернуться на Родину! Сам я из Харькова, с Нетеченки... ее мать.

Далі йшли вже шаблонні заклики, щедро розбавлені брудною лайкою Московської Орди. До цього часу не второпаю, яка ж це особа прекрасної статі є матір'ю вулиці Нетеченської, бо про неї не відомо нічого, крім інформації офіцера, що цнотливою вона не є...

Але не стільки красномовство пропагандистів на кшталт землячка з Нетеченки, а незборима туга за рідним краєм спонукала сотні тисяч остарбайтерів повертатися до батьківщини. Одним з них був і я. Оскільки ми перебували в американській окупаційній зоні, могли абсолютно вільно податися хоч на схід, в обійми советів, хоч на захід – у невідоме.

Як би то не було, а промови вербувальників не справили на Кіру позитивного враження. Крім того, вона пам'ятала трагічну долю свого батька, тому й поповнила лави тих 220 тисяч з при-

близно 2,2 мільйонів українських оstarбайтерів, рішення яких висловив великий слобожанин Іван Багряний у своєму памфлеті «Чому я не хочу вертатися в СРСР?», де, зокрема, сказано:

«Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських конц-таборах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська; коли НКВД піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький...»

* * *

Від Вольфена до демаркаційної лінії була відстань лише п'ять кілометрів. Люди з нашого табору вирушали в той чи інший бік стихійно сформованими групами в декілька десятків, а то й сотень осіб.

Я йшов у складі спочатку кількасотенної групи, яка поступово стала налічувати кілька десятків осіб. З Вольфена вийшли ми в травні 1945 року.

Щойно ми перетнули кордон між американською (звідкіля йшли) та радянською окупаційними зонами, тобто перейшли міст через річку Мульде, як стали свідками однієї драматичної сцени. Нам назустріч йшла група французів, а з ними дві жінки. Одна з жінок була вагітна. Що то французи, було добре зрозуміло по трьохколірних нашивках на грудях. Радянські вартіві перевірили документи в усіх французів і пропустили їх без перешкод, а коли дивилися документи у вагітної жінки, переконалися, що вона наша оstarбайтерка, і не пропустили.. Відчайдушна жінка рвонулася слідом за французами, незважаючи на вигуки «Стої, стрелять буду!». Треба віддати належне вартівим, стріляти вони не стали, і жінка змогла втекти. Але другій не пощастило, і вона залишилася в радянській зоні.

Цілком вірогідно, що вартові мали вказівку відносно оstarбайтерів – в радянську зону «всех впускать, никого не выпускать».

Перше, що ми зробили, перетнувши демаркаційну лінію – «реквізували» у німецьких бауерів кілька свиней, хліба та борошна, тобто запаслись продуктами.

На першу ніч отаборилися в полі. Неподалік, на демаркаційній лінії, стояли – кожна зі свого боку річки Мульде – радянська й американська військові частини. До нас підходили радянські солдати, розмовляли, розпитували. Прийшов і американець на прізвище Коробка, який розмовляв прекрасною українською мовою.

– Я й сам не знаю, американець я чи українець. Батьки мої ще за часів громадянської війни емігрували з України.

Коли всі вже поснули, солдати прийшли знову – ті ж самі і з тим же Коробкою. Всі були п'яні, як чіп, будили людей і чи то вимагали, чи то благали, щоб повернули Коробці його пістолет, якого він сп'яну десь загубив.

Того ж вечора ще одна примара ходила по нашому табору, розмахуючи пістолетом й час од часу промовляючи:

– Кто, кроме меня, может моему солдату что-то запретить?!

А сталося от що... Щойно до Вольфену прийшли американці, один з наших хлопців – вісімнадцятирічний Славко – знайшов собі гарного велосипеда. А в ті дні всі іноземці мали можливість скористатися фабричним майном.

Славко взяв велосипеда с собою. В ту саму першу ніч дороги до нього підійшло четверо амбалів-остарбайтерів і досить брутально відняли велосипед. Хлопець довго не вагався й кинувся до радянської військової частини, що була неподалік. Там він натрапив на напівп'яного капітана, який, вислухавши скаргу, мовив дуже категорично:

– Будешь моим солдатом! Пойдем, заберем велосипед!

Коли Славко зі своїм захисником наблизився до нашого табору, троє з грабіжників швидко зникли. Один залишився, спираючись на велосипед. Капітан підійшов до нього, вирвав велосипед, передав хлопцю й скомандував, вказуючи на узбіччя дороги:

– Стань вон туди!

Чоловік поплівся, куди йому вказали. Капітан раптово вихопив пістолет й вистрелив прямо в нього. Але, на щастя, було вже досить темно, офіцер був п'яний, а грабіжник спритний. Він ухилився від кількох пострілів і втік у темряву. А героїчний капітан ще з півгодини ходив по табору, мурмотів якісь накази й вигукував погрози.

Подорож наша продовжилась. Спочатку йшли по заселеній німцями території. На сході Німеччини проходили повз поселення лужицьких сербів. До речі, серби нам здавалися тоді ще нужденнішими, й навіть більш пригніченими, ніж ми.

Треба відзначити, що німці нас побоювалися і по можливості уникали. Значна частина східної Німеччини залишилася майже без населення. Перед відступом гітлерівців люди пішли на захід, бо не бажали зустрічі з Червоною Армією.

Назустріч нам попадалися групи французів та інших європейців, що просувалися на захід, до себе додому. Траплялися німецькі підлітки, мобілізовані свого часу до Фольксштурму (Народного ополчення). Вони теж ішли додому, шукали своїх рідних і, як правило, знаходили тільки пусті домівки.

А ми боялися німецьких партизан – вервольфів (оборотні). Але, на щастя, тільки чули про них, самі не зустрічали. Однієї ночі настирлива думка про вервольфів, або, навіть, якесь зловісне передчуття, опанувало всю нашу групу, яка на той час налічувала лише кілька десятків осіб. Страх виник раптово й майже безпідставно. На ніч тоді ми зупинилися в порожньому селі, єдиним мешканцем якого був напівбожевільний старез-

ний німець. Може, це його образ так вплинув на психіку стомлених людей, може, безлюдність села. Але страх поволі зникав, коли ми почули, що неподалік, на околиці села розташувалася велика група якогось люду – чи то французи, чи не знаю, хто, але досить галасливі, щоб розбавити цю недобру тишу.

Невесела пригода сталася зі мною в покинутому німцями курортному містечку Обернік. Не виключено, що ті ж таки верфольфи, а, скоріше, німці, що залишали свої оселі, підсипали в борошно, приховане на горищі, прального порошку. Принаймні, ніхто його й не ховав, а виставили, як сир в мишоловці – як навмисне для того, щоб хтось отруївся. Наївшись смачненьких млинців з того борошна, кілька з наших захворіли. Я з'їв найбільше й ледь не помер. На щастя, в містечку містився радянський військовий госпіталь. Медсестра грузинка й військовий лікар узбек буквально врятували мені життя, прочатувавши цілу ніч біля мене.

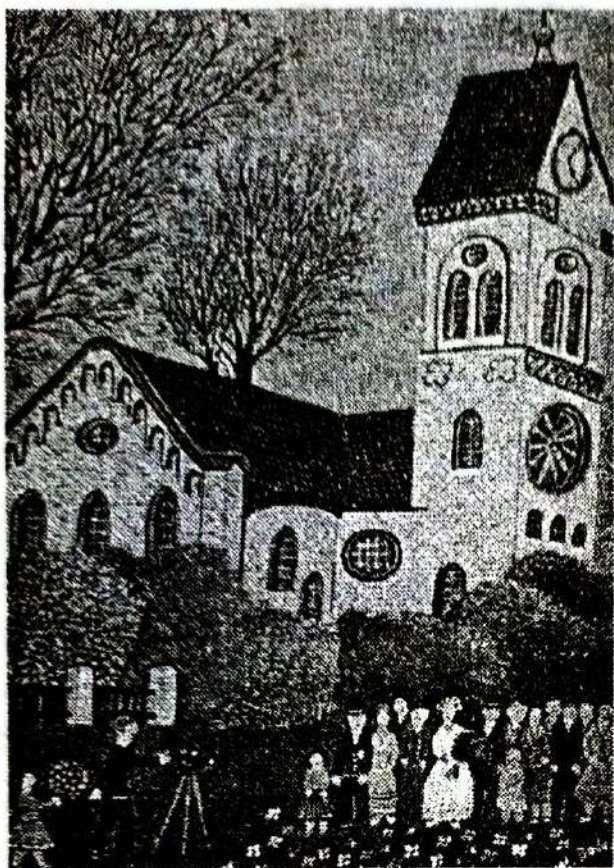
Зберігається у пам'яті ще один епізод, пов'язаний з Оберніком. Рвав я там яблука, сидячи на верхівці дерева. Раптом підходить молодий чоловік у цивільному з військовою виправкою й чемно питає німецькою мовою, чи не дозволю я йому назбирати тут яблук.

– Звичайно, – відповідаю, – адже ви, напевне, маєте більше прав, аніж я, бо яблуні виростили німці.

Уникали ми й радянських військовослужбовців, які частенько зупиняли групи беззбройних остарбайтерів, влаштовували обшуки й просто забирали все, що сподобається.

Ми ж, у свою чергу, не оминали покинутих німецьких домівок. Шукали взуття й одяг, інколи щастило знайти щось цікавіше – срібну ложечку, наприклад. Ще десять років у Харкові я носив якісне німецьке «трофейне» пальто.

Але людей ми ніколи не кривдили, хоча особисто я одного разу мимоволі налякав молоду німецьку дівчину, та ще й за пікантних обставин. Ночували ми в двоповерховому будинку.

Церква у Вольфені. Малюнок із книги
«*Wolfen. Sachsen-Anhalt Mittendrin*».

На господарстві там лишилася дуже старенька бабуса-німкеня. Більше нікого ми не побачили. Увечері я вирішив покупатися. Підігрів собі води й поліз, як мені здавалося, в найбільш затишне місце, тобто на горище. Роздягнувся й почав митися. Раптом я відчув – а може, шурхотіння почув – що тут я не один. Обернувся й побачив дівочу постать, що похливно сховалася в закуток. Залишалася тільки галантно зробити вигляд, що я нічого не помітив.

Під час цієї подорожі додому довелося нам протягом місяця працювати в допоміжному господарстві радянської військової частини в селі Бушен. Там збереглося ще й німецьке населення. Ми були тимчасово напівмобілізовані.

Це господарство мало велику череду корів. Пастухом був солдат-узбек, а підпасками було призначено мене й колишнього директора одного з наших обласних поштамтів. Характерною рисою німецьких пасовиськ є те, що всі вони поділені колючим дротом на квадрати – 500 x 500 метрів, щоб корови не розбігалися. Отже, праця ця не була занадто обтяжливою.

Під керівництвом узбека сплели ми собі з лози надійний курінь, щоб ховатись від дощу. Там я мав можливість читати німецьку літературу, яку брав у розкішній бібліотеці власника великого маєтку (самого господаря, звісно, в селі не було). Перевагу я надавав поезії, зокрема творам Гете та Гайне. Деякі з віршів навіть намагався перекладати, якщо вони

торкали душу підпаска корів. Так, наприклад, вірш Гайне на коров'ячу тему я переклав так:

«Нам могилу гріє слава» –
 Дурнів фраза величава.
 Ліпшеє тепло дарує
 Нам доярка, як цілує
 Товстогубая запоем,
 І корівок пахне гноєм.

Фігурувала в нашій буколістичній ідилії й доярка – полячка Софія, яка відвідувала нашого узбека. Тоді ми з напарником заклопотано йшли перевірити, як почувають себе корови.

Одного разу вже пригнавши корів з пасовиська, перераховуючи їх, виявили нестачу однієї. Кинулися шукати. Після довгих та марних пошуків ми почули в сусідньому гаю якісь незвичні звуки. Побігли туди, і узбек першим знайшов не корову, а щойно народжене теля. Неподалік виявилась і сама корова.

Не можу не відзначити, що хоч і затримали нас тоді в дорозі примусово, але гарно годували, та й ставилися непогано, що за тих обставин було вагомим. Один чоловік із нашої групи казав про керівника того господарства:

– Старшина – парень что надо!

Так минув місяць цілком ситого життя, і ми вирушили в подальшу путь до фільтраційного табору. Туди прийшли на початку серпня 1945 року, тобто пішохідна подорож, з усіма затримками, тривала майже три місяці. А в цьому таборі протримали нас тижнів зо три...

Про перебування в фільтраційному таборі я вже трохи писав. Хочу тільки зазначити, що особливо прискіпливо перевіряли вірогідних власців, «українських буржуазних націоналістів», а також кримських татар і калмиків. Якщо мене на допитах били усього три рази, то людей, які підпадали під ці категорії, допитували «с особым пристрастием».

Коли перевірка закінчилася, на переповнених відкритих вантажівках нас за три дні перевезли через всю Польщу і підвезли до дерев'яної арки зі шлагбаумом на радянсько-польському кордоні. До машини підійшов радянський прикордонник, зліз на колесо, глянув на наші клунки й промовив:

– Оружие, литература есть?

– Нет, – пролунала відповідь вагітної жінки з нашої машини.

– А если найду? – запитав цей апостол Петро.

– Ищите, – відповіла за всіх все та ж жінка.

І прикордонник мовчки відкрив нам шлагбаум до сталінського раю.

Кілька діб перебували ми просто неба в лісі біля станції Рава Руська. Щастя наше, що було тепло. Потім подали вантажні залізничні вагони, і через тиждень наш потяг прибув до Харкова.

* * *

Мені завжди було дуже цікаво розпитувати людей, що побували під час війни у Німеччині. Деякі з таких свідоцтв я запам'ятав і хотів би розповісти.

Після закінчення школи в 1948 році, на протязі п'яти років ходив я щоранку разом з колишнім однокласником по вечірній школі Віктором Клапцовим з Лисої Гори до інституту. Я – до ХАДІ, він – до сільгоспу, де навчався на факультеті землепорядників, тобто геодезистів. Безліч цікавого розповів він мені під час тих п'ятикілометрових моціонів. Подам тут кілька фрагментів з його оstarбайтерства. Працював він у східній Померанії у бауера на прізвище Зайліге, що мав дружину, доньку, кількох оstarбайтерів та польку Зосю. Всі, включно з господарями, працювали дуже тяжко. Харчувалися добре, калорійно.

– Ihr, Lumpen; sie können nur fressen und scheissen. («Ви,

волоцюги, вмієте лише жрати й какати»).

Так надихав до роботи своїх рабів герр Зайліге. Якось в неділю, гуляючи наодинці, забрів Віктор за межі дозволеного терену і був відразу затриманий німецькими поліцаями. Привели його до поліції, допитали, перевірили документ («аусвайс»). Повірили, що грішник не навмисне порушив приписи. Питають, як йому тут живеться.

– Meine dicke Fresse erzählt besser, wie ich, – відповідає Віктор. (Моя огрядна, товста, жирна пика розповідає краще, ніж я.)

Засміялися поліцаї і відпустили бранця з миром.

Віктор був дуже дотепним, комунікабельним. Його прізвище Клапцов виявилось суголосним з найаристократичнішими прусськими прізвищами: «Бюллов», «Брюллов», «Трептов», «Бюнцов», «Левенцов» та іншими. Але, в фольксдойчі він аж ніяк не ліз (хоч корінь його прізвища, безумовно, німецький: «es klapt»). Як би то не було, а звернула на нього увагу... керівниця сільського осередку «Гітлерюгенд», а він зацікавився нею. Шекспірове «вона мене за муки покохала, а я її за співчуття до них» – ледве чи можна про них сказати. Взаємини були суто платонічними, про кохання взагалі не було мови, обмежувалися довгими розмовами по неділям на найрізноманітніші теми. Якби зважились, хоч трішечки, на більше, то – в найкращому разі – обоє потрапили б до концтабору.

А фронт наближався... Герра Зайліге мобілізували до народного ополчення. Дівчина, з якою Віктор приятелював, зібрала валізу, прийшла до фрау Зайліге й попрохала відвезти її з подругою до залізничного вокзалу. І ще одне – щоб візником був Віктор Клапцов... Метрів за двісті перед вокзалом дівчина веліла зупинити коней. Її подруга швиденько пішла з вечірньої пітьми до світла біля вокзалу. А дівчина мовчки підійшла впритул до Віктора, обійняла його, міцно поцілувала в губи, підхопила валізу й мовчки поспішила до потягу, що був уже наповнений німецькими дівчатами,

жінками й дітьми. А Віктор поїхав додому. Невдовзі мешканці села довідалися, що потяг той нікуди й не поїхав – радянські танки блокували колію. Герої-танкісти вийшли з танків і зайшли до вагонів.

– Там було весело», – сумно мовив мені Віктор.

До речі, ще дещо про танкістів: влітку 1946 року довелося мені їхати залізницею приміським «телятником», неподалік Харкова. Моїм випадковим попутником виявився демобілізований танкіст, якому безмежно хотілося виговоритися. Назавжди запам'ятався мені такий фрагмент його розповіді:

– Был в нашей части воспитанник лет пятнадцати. Боевой был паренек... Охраняли мы тогда до хрена пленных фрицев. Содержали их в громадном помещении, типа ангара... Бывало, войдем с воспитанником в ангар и командуем гадам: «В шеренгу становись!» Выстраиваются. А тогда мы их отстреливаем наугад – кому повезет, тот остается жив... Потом воспитанник говорит: «Ну, хватит стрелять. Давай-ка их давить!» Командуем: «Ложись!» И ложатся. А мы их давим гусеницами нашего танка...»

Звірства гітлерівців загальновідомі, а от такі «бойові художества» здебільшого сором'язливо замовчуються радянськими та російськими істориками.

Але повернімося до спогадів Віктора Клапцова. Через пару днів після того, як він відвіз свою гітлерюгендку на вокзал, до садиби фрау Зайліге завітали кілька радянських солдатів. Добряче випили й закусили, посадивши за стіл і фрау Зайліге з її донькою. Потім веліли господиням лягти на широке ліжко. Фроляйн Зайліге скорилася мовчки, а її мама запротестувала. Тоді її перегнули через бильце ліжка і всю ніч спілкувалися з нею по черзі. А донька пригощала гостей не на бильці, а паралельно осі ліжка... Полячка Зося, як і її господині німкені, також не уникла уваги всіх гостей-визволителів. Віктор не співчував господині – вона була йому антипатична, бо була з

ним, загалом, брутальною. Коли вранці фрау Зайліге ледве спромоглася вийти на ганок, Віктор привітав її глузливо:

– Доброго ранку, фрау Зайліге! Як справи? Як Вам спалося?

Власне, ця розповідь Віктора цілком вписується в рамки почутого мною в 2004 році по радіо статистичного повідомлення про те, що в травні 1945 року в одному лише Берліні було зґвалтовано близько мільйона німецьких дівчат та жінок.

А в 1946 року чув я – також, на власні вуха, спогад старшого лейтенанта, бойового офіцера, командира роти розвідників про те, що в 1945 році в щойно звільненому Кенігсберзі (тепер – Калінінград) радянська комендатура влаштувала для офіцерів ресторан, офіціантками в якому були змушені працювати голісінькі німкені.

Невдовзі був Віктор мобілізованим до Радянської Армії. В перерві між тяжкими боями відбувся такий епізод. В якомусь звільненому німецькому містечку мій майбутній однокласник разом з кількома однополчанами обшукували будинок, де була наявною лише одна досить літня німкеня. В одній з кімнат, підійшовши до акуратно застеленого ліжка, Віктор відгорнув ковдру і побачив юне дівоче обличчя і широко розкриті, сповнені невимовного жаху, очі. Він демонстративно закрив ліжко знову ковдрою, щоб товариші бачили, що ліжко він обшукав. Не знайшовши нічого цікавого, солдати почали поодинці виходити. Скориставшись з того, що лише він в цій групі знає німецьку мову, Віктор сказав літній німкені:

– Увечері я повернуся сюди ще з одним товаришем. З одним, а не з сімома. Приготуйте гарну вечерю. Не надумайте тікати – на вулицях повно наших солдатів – матимете ще більш неприємностей.

І дійсно, увечері він приїхав вантажівкою, якою керував його товариш. Вечеря їх чекала. Обидві німкені – також. Всі сіли за стіл. Вино гості привезли з собою. Молода дівчина, не кажучи ні слова, з тим же виразом обличчя, що і вдень під ков-

дрою, рухалася, мов сновидида... І раптом стало Вікторові шкода цих жінок. Замість того, щоб вести їх до ліжка, він сказав:

– Збирайтеся – поїдемо геть.

Товариш запротестував, але марно. Поїхали. Віктор – в кузові з двома бранками. Їхня військова частина була розташована за кілька кілометрів від міста. На півдороги, впритул до шосе підходив кут лісу чи гаю, на протилежному боці якого (кілометрів за 5-7) ще затрималася якась німецька бойова частина. Отже, біля узлісся Віктор попросив свого товариша зупинитися, зліз з кузова разом з обома жінками, пояснив їм ситуацію, тобто розповів, де і на якій відстані розташований німецький підрозділ і дозволив бранкам йти до своїх.

– Хай хрестить вас Господь! – мовила старша німкеня ...

І невдовзі Бог дійсно вберіг мого майбутнього однокласника від смерті: при форсуванні річки Одер його лише поранило, і то не тяжко. Потрапив до польового шпиталю. Там мав місце вже трохи комічний епізод: коли Віктор вже одужував, то маючи достатньо вільного часу, забрів до якоїсь віддаленої кімнати великого будинку, в якому розташовувався шпиталь, і знайшов там в шафі багато книг. Обрав собі для читання одну з них, що звалася «Abenteuer in Kamerun», тобто, «Пригоди в Камеруні». Лежить він згодом в ліжку й читає цю книжку. Раптом приходить до палати якась комісія. Один з членів комісії питає, вказуючи на книгу:

– Що це ви читаєте?

– «Abenteuer in Kamerun», – відповідає радянській солдат.

Запала красномовна тиша... Врешті, комісія поїхала геть. І на другий же день до шпиталю було привезено достатню кількість цікавих книг радянських видань російською мовою.

Про Вікторові пригоди можна багато чого розповісти... Про пригоди його тата – також. Адже, це саме його іменем – іменем Дмитра Клапцова була названа колишня вулиця Валківська,

що на Холодній Горі в Харкові. Адже, цей Дмитро Клапцов в 1919 році належав до тієї групи харківських комсомольців, майже всіх членів якої денікінці живцем закопали в землю в бору між Холодною Горою й Новою Баварією. Чудом вдалося Дмитру Клапцову тоді врятуватися. Потім здобув він вищу освіту. Потім послала його радянська влада на стажування до США. Потім був він директором Челябінського тракторного заводу. Потім чекісти виявилися більш вправними, ніж денікинські кати, і не уник Дмитро Клапцов розстрілу як «ворог народу».

Мені судилося багато спілкуватися з Віктором Клапцовим, коли він носив на собі тавро сина «ворога народу» та ще й сам мав на собі «каїнову печатку» колишнього оstarбайтера. Після реабілітації батька Віктор, зокрема, навчав на Мадагаскарі тубільців побудові світлого майбутнього, але я тоді з ним вже не спілкувався, бо продовжував перебувати в плеяді колишніх оstarбайтерів. А Віктор пішов угору, керуючи котримсь з відділів шанованої проектної установи...

* * *

Протягом 45 років владою СРСР було накладене табу на висвітлення становища тих оstarбайтерів, які повернулися до Радянського Союзу. Та й зараз вже не так то й багато серйозних досліджень цієї теми – як на терені колишнього Союзу, так і в вільному світі. Зверніть увагу, читачу, на зміст збірки «Трагедія полону в Німеччині та Радянському Союзі 1941 – 1956 рр.» – переважна більшість досліджень спрямована на долю військовополонених, а не цивільних оstarбайтерів.

Одним із серйозних досліджень є магістерська праця Ульріки Гекен «Радянські примусові робітники в світі матеріалів Меморіалу». В 1995 році вона надіслала мені це дослідження з люб'язним написом «Присвячується панові Анатолію Гав-

риленку з Харкова». В своїй завершеній в 1994 році праці молодий німецький науковець висвітлює проблеми саме остарбайтерів.

Зокрема, там є й така фраза: «Гавриленко належить до числа тих небагатьох колишніх остарбайтерів, які мали фаховий успіх». Мабуть, панна Гекен має на увазі те, що я врешті спромігся захистити дисертацію на таку малоароматну тему, як «Підвищення стійкості асфальтобетону в агресивних середовищах тваринницьких комплексів», а може, це про апофеоз моєї кар'єри, тобто моє виконробське керівництво 150-ма зеками ГУЛАГу на будівництві автодороги Ростов-Орджонікідзе. Дійсно, має рацію пані Гекен – мені випала не найгірша, хоч і не безхмарна, пост-остарбайтерська доля. Правильно казав великий Гете, що «безхмарна радість життя не притаманна жодному зі смертних».

Поділяю думку фройляйн Гекен, вважаючи, що мені поталанило ще від серпня 1945 року, коли я, пройшовши пішки біля п'яти сотень кілометрів, потрапив до фільтраційного табору. Адже звідти чекісти спрямували мене не до Сибіру і не до вугільних копалень як, наприклад, Володимира Устьянова, а до рідного Харкова.

Власне, не було нічого дивного в тому, що слідчий Смершу намагався «пришить дело» мені, остарбайтеру. Адже навіть ті, хто в Німеччині не побував – українці, хто тільки залишився на окупованій німцями території, були приречені в 1944 році на депортацію. Про це, зокрема, свідчить московський прокомуністичний документаліст Фелікс Чуєв в своїй праці «Солдаты империи» (Москва, 1998, с. 177 – 178):

Совершенно секретно. Приказ № 0078/42. 22 июня 1944 года.
По Народному комиссариату внутренних дел Союза ССР
и Народному комиссариату обороны ССР.
Агентурной разведкой установлено:

За последнее время на Украине, особенно в Киевской, Полтавской, Винницкой, Ровенской и других областях наблюдается явно враждебное настроение местного населения против Красной Армии и местных органов советской власти. В отдельных районах и областях украинское население враждебно сопротивляется выполнять мероприятия партии и правительства по восстановлению колхозов и сдаче хлеба для нужд Красной Армии. Оно, для того, чтобы сорвать колхозное строительство, хищнически убивает скот; хлеб закапывают в ямы. Во многих районах враждебные украинские элементы организовали в лесах «зеленые» банды, которые не только взрывают воинские эшелоны, но и нападают на небольшие воинские части <...> Отдельные красноармейцы и командиры, попав под влияние полуфашистского украинского населения и мобилизованных красноармейцев из освобожденных областей Украины, стали разлагаться и переходить на сторону врага. Из вышеизложенного видно, что украинское население стало на путь явного саботажа Красной армии и советской власти... Поэтому, в целях ликвидации и контроля над мобилизованными красноармейцами и командирами освобожденных областей Украины, приказываю:

- 1) Выслать в отдаленные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов.
- 2) Выселение производить:
 - а) в первую очередь украинцев, которые работали и служили у немцев;
 - б) во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации;
 - в) выселение начать после того, как будет собран урожай;
 - г) выселение производить только ночью и внезапно, чтобы не дать скрыться членам семьи тех, которые находятся в Красной Армии.
- 3) Над красноармейцами и командирами из оккупированных областей Украины установить следующий контроль:
 - а) завести в особых отделах специальные дела на каждого;
 - б) все письма проверять не через цензуру, а через особые отделы;
 - в) прикрепить одного секретного сотрудника на пять человек командиров и красноармейцев.

4) Для борьбы с антисоветскими бандами перебросить 12 и 25 карательных дивизий НКВД.

Приказ объявить до командира полка включительно.

Народный комиссар внутренних дел СССР Берия.
Зам. Народного комиссара обороны СССР,
маршал Советского Союза Жуков.

Зауважу, що в душі не всі співробітники НКВД підтримували такий наказ. Наприклад, йшов я якось вночі в 1947 році додому. Назустріч, з темряви почув уривок фрази:

— Ну, что касается оккупации, так в этом мы сами виноваты...

Назустріч мені вийшли з темряви і пройшли повз мене начальник 5-го відділення міліції м. Харкова і той молодий співробітник МГБ, який неодноразово викликав мене в ті часи на допити (перед тим, як видати постійний паспорт). Цей молодий емгебіст під час допитів (на відміну від того, який бив мене в фільтраційному таборі) дивував мене своєю людяністю та ввічливістю. Принаймні саме завдяки його висновкам з допитів, що відбувалися в 5-му відділенні міліції я врешті в 1948 році отримав паспорт, а не був «выселен в отдаленные места Союза ССР», як це наказувалося у вищенаведеному наказі Радянських можновладців. Адже я не тільки був знайомий з життям під час окупації, а й три роки був у Німеччині, спілкувався з багатьма німцями.

Ну, а головною причиною, чому вищенаведений наказ все-таки не був виконаний, полягає не в тім, що, як сказав Хрущов на XX з'їзді КПРС, «украинцев было слишком много и не было куда их выселять». Як на мою думку, причина полягала не в нестачі просторів, бо «Сибирь большая, всем места хватит», а в політичних іграх Сталіна з членством Української РСР в ООН. Ледве чи сприйняв би вільний світ члена ООН, народ якого перебуває на засланні в Сибіру чи Казахстані.

Якщо люди, які лише жили на окупованій території, в очах вищого радянського керівництва трактувалися як напівфашистське населення, то яке ж було ставлення до остарбайтерів?

Відношення до остарбайтерів в Німеччині залежало не лише від загальноімперських приписів, але й від адміністрації конкретного підприємства. Про це свідчить, зокрема, й колишній остарбайтер В. Устьянов:

– І от я працюю на Машиненфабрік Фрідріха Костера, – каже Устьянов – на цьому заводі, порівняно з Ердольверке, була інша обстановка. Тут не було ні поліцаїв, ні наглядців з гумовими шлангами... Добре ставлення до робочих на фабриці, в тому числі й до іноземних, безумовно, йшло від нього [власника Машиненфабрік. – А. Г.].

Порівнюючи свої спогади зі спогадами Устьянова, додаю, що мене, на відміну від нього, на розстріл чекісти не водили і в приналежності до власівців не звинувачували. Слідчого більш за все непокоїла моя українськість.

* * *

Арекомендована в вищенаведеному наказі Жукова й Берії сліжка за військовими практикувалася і відносно студентів у військових таборах. Під час мого перебування в літньому військовому таборі в 1952 році у вільний від муштри час я завалився в височенну розкішну траву й заснув. Прокинувся від голосів неподалік від мене. З подивом почув своє прізвище. Поблизу стояли два відомих сексотика з нашої студентської групи. Один з них скаржився другому, що Гавриленко дуже хитрий і не піддається на провокації. Незадовго перед тим двох студенток з нашої групи було виключено з ХАДІ – одну за «аморалку», а Івлєву за приховування факту свого навчання в церковно-приходській школі в часи німець-

кої окупації. В найперші роки після свого повернення в Харків я неодноразово помічав на собі увагу донощиків.

Мабуть, усі люди мого покоління неодноразово стикалися з сексотами-донощиками. Такі хлопці були і в училищах, і в інститутах, на підприємствах – взагалі, в усіх колективах. В 14-му ремісничому училищі, в якому я навчався з 1945 по 1947 роки, кілька разів, завзято б'ючи мені морду, вони популярно пояснювали:

– Бьем тебя за то, что ты не черт, а разговариваешь по-украински.

Отак мені прищеплювали любов до російської мови. Таким чином різнобарвні окупанти вибивали з мене акцент – не лише міфічний німецький – а й реальний український.

До речі, не окупант, а порядний етнічний росіянин, професор Харківського університету Микола Сумцов, який ще в 1906 році найпершим з професорів почав читати лекції українською мовою, в своїй книзі «Слобожане» (стор. 150), зокрема, пише:

...Перше питання: Звідкіль пішли українці, або хохли, як вони інколи самі себе називають, зрозуміло, без того ворожого презирства, яке вживають з цією етнографічною назвою їх «старші брати» великоросіяне...

Москалі, наприклад, вигадали казку, що на «хохле» чортова голова, буцімто, апостол Петро побачив, що «хохол» б'ється з чортом, розгнівався і позрубував їм голови. Але милосердний Господь приказав йому понадівати їм голови знов, а Петро поспішив, та й переплутав голови: на чорта надів хохлацьку, а на «хохла» – чортову. Таким здається великоросам їх «менший брат». Ця ворожа казка зайшла навіть в Харківщину і інколи «малороси» її розказують сміху ради, не почувуючи, не помічаючи тут гостро-ворожого глузування над ними самими...

А от в ті часи, коли я працював над дисертацією, в багатьох книгах, якими я користувався, безпричинно понадрива-

лися обкладинки. З плином часу така «епідемія» серед моїх книг поширювалась. В простоті душевній я пояснював собі це загадкове явище тим, що в мене щось шукали. Аж у 1990-х роках почув я виступ по радіо одного з друзів Марини Цвєтасвої, яка після війни, як і я, повернулася на Батьківщину, і чоловіка якої заарештували, що вона також спостерігала точнісінько такі ж метаморфози книг зі своєї домашньої бібліотеки, але пояснювала це не банальними пошуками крамоли, а як своєрідне тонке психологічне попередження про те, що вона постійно перебуває під наглядом.

* * *

Закінчивши в 1948 році вечірню середню школу, склав я успішно іспит до Харківського автошляхового інституту, але студентом зарахований не був. Коли я запитав голову приймальної комісії, чому це я, пройшовши за конкурсом завдяки одержаним оцінкам, все ж таки залишився «за бортом», той відповів мені, що існує негласна постанова, щоб таких, як я до інститутів не приймали. Моя мама пішла до ректора інституту і нагадала йому, що неприйнятий до інституту абітурієнт є син того Гавриленка, котрий викладав хімію в цьому ж інституті до своєї смерті в 1940 році. І ректор таки видав наказ про зарахування мене до інституту. Дякую йому й понині. До речі, ректор цей – професор О. К. Біруля – інколи мав мужність мати свою власну думку не тільки з приводу негласних постанов, а й відносно гласних: так, наприклад, коли радянський уряд в 30-х роках випустив першу позику і всі «советские люди добровольно-принудительно» мусили купувати державні облігації позики, то мусив це зробити і тодішній декан шляхового факультету ХАШІ – тоді ще, здається, доцент – О. К. Біруля. Та він купив облігації, але... тут

же демонстративно розірвав облігації на дрібненькі шматочки. Мав за це досить великі неприємності.

А ось ще один штрих: саме від професора Бірулі вперше почув я (і решта 100 студентів) на лекції, що є праці (забороненого на той час) великого українського історика Дмитра Яворницького. Ось таким був цей український поляк, чи вірніше – українець з поляків. Не виключаю, що з якоюсь часткою праць Яворницького він був знайомий. А втім, можливо, що це вже моя фантазія. Але що професор Біруля, як і незабутній професор часів моєї аспірантури – Михайло Іванович Волков, був дійсно брилою не тільки в шляховій науці – це є фактом. Не можу принагідно не відзначити, що в середині 80-х років, на тлі майже повального манкуртизму серед харківської молоді, саме внук професора Бірулі вільно володів українською мовою – може, це теж традиція роду?

Після закінчення інституту в 1953 році я був направлений на роботу прорабом на будівництво автодороги Ростов-Орджонікідзе в «Гушосдор» в системі ГУЛАГу. Досхочу наслухавшись там зеківського діалекту, послав я якимось на планьорці за одною з дуже популярних адрес начальника дорожньо-будівельного району, за що й був переведений на два адміністративних щаблі нижче – став десятником. Анекдотичність ситуації полягала, зокрема, в тім, що, посилаючи начальство, я звертався до нього чемно «на Ви». З цього сміялись всі колеги. Через 6 місяців був я відновлений на посаді прораба і всі ми переїхали на будівництво дороги Київ-Одеса.

Зокрема, відбувся там такий епізод. Після XX з'їзду КПРС зібрав начальник дорожньо-будівельного району майор внутрішньої служби Фесенко інженерно-технічних працівників у себе в кабінеті і прочитав нам закритого листа Хрущова, де розвінчувався культ Сталіна, портрет якого висів на стіні над Фесенком. Обидва вони були в однаковісінькій уніформі,

тільки в одного погони генералісимуса, а в другого – майора. Після закінчення читання серед всіх п'яти десятків присутніх приблизно з хвилину стояла мертва тиша... Потім підвівся шестидесятирічний виконроб Васильченко, взяв свого стільця, поставив його під портретом Сталіна, став на стілець і мовив:

– Боялися ми його живого, так тепер хоч тіні його не треба боятися!

Після цього зірвав портрет і пожбурих на підлогу перед дверима. Скалки розбитого скла з портрету тріщали під ногами людей, що виходили з кабінету. «Так проходить слава світу», – казали в середньовіччя.